

FETVA MECMUALARINA GÖRE TANZİMAT ÖNCESİ DÖNEM AİLE YAPISI HAKKINDA BAZI TESPİTLER

**SOME CONSIDERATIONS ABOUT THE FAMILY STRUCTURE IN THE PRE-TANZİMAT
PERIOD ACCORDING TO FATWA COLLECTIONS**

KAŞIF HAMDİ OKUR

Prof. Dr., Hitit Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri İslam Hukuku Anabilim Dalı, Çorum, Türkiye
Prof. Dr., Hitit University Divinity Faculty, Departments of Basic Islamic Sciences, Department of Fiqh Çorum,
Turkey,

kasifhamdiokur@hitit.edu.tr

orcid.org/0000-0002-3705-3849

MAKALE BİLGİSİ	ARTICLE INFORMATION
Makale Türü	Article Types
Araştırma Makalesi	Research Article
Geliş Tarihi	Received
15 Ağustos 2020	15 August 2020
Kabul Tarihi	Accepted
30 Ekim 2020	30 October 2020
Yayın Tarihi	Published
30 Aralık 2020	30 Aralık 2020
Yayın Sezonu	Pub Date Season
Aralık	December
Doi	

<https://doi.org/10.14395/hititilahiyyat.781121>

ATIF/CİTE AS:

Okur, Kaşif Hamdi, "Fetva Mecmualarına Göre Tanzimat Öncesi Dönem Aile Yapısı Hakkında Bazı Tespitler", [Some Considerations About the Family Structure in the Pre-Tanzimat Period According to Fatwa Collections], *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi- Journal of Divinity Faculty of Hitit University* 19/2 (December 2020): s. 607-646.

İNTİHAL/PLAGIARISM:

Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.
This article has been reviewed by at least two referees and scanned via plagiarism software.
Copyright © Published by Hitit Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi – Journal of Divinity Faculty of Hitit University,
Çorum, Turkey. All rights reserved.

Makale dosyası

Some Considerations about the Family Structure in the pre-Tanzimat Period according to Fatwa Collections*

Abstract

The term “fatwa” includes the answer to questions asked about not only subjects of worship of a Muslim but also his behaviors, in his family and daily life, whether conforms to religious rules. The fatwa practice was mainly applied within the framework of the Hanafi school in the Ottoman society. In the fatwa process, the views of the Hanafi school were taken as the main source and from time to time one of the few views on a subject was preferred and the fatwa was given according to that view. However, to practice the views of other schools were approached differently in different periods. In fact, while in the works written at the beginning of the 15th century was looked positively to the practice of the views of other schools either through “tahkim” (by the appointment of a hakam from a different school) or directly. But in the works written in the 16th century and later, this practice was not allowed. While, in principle, judges are not empowered to act with the views of different schools or Mujtahids, on certain issues it appears that the practice of the views of different mujtahids commands by public authority. It is understood from here that, when needed, it is possible to benefit from the views of the mujtahids other than the Hanafi school only with the initiative of the public authority.

The fatwas given by Sheikh al-Islam and Muftis within this framework were compiled in works called “fatwa collections”. These works are not only a source of Fiqh but also a reference for the examination of the historical conditions and social structure for the relevant period. In this study, rather than the printed and widely used collections containing the fatwas of Sheikh al-Islam, the fatwas of the muftis called in “kenâr muftis” which means who served in the provinces, were discussed. In this context, the collections containing the fatwas of Skopje Mufti Pir Mehmed Usk Ubî, Akkerman Mufti Ali Akkirmânî, and Kayseri Mufti Ali en-Nisârî and the collection compiled by Corum Mufti Ahmed Feyzi Efendi is among the reference sources. In this article, there are some determinations and analyses made about the family structure of the pre-Tanzimat period based on the highly representative examples selected from fatwa collections. It was beyond the aim and limits of this study to examine all fatwas on all issues regarding the family. Rather, examples that are

* This article is the revised and improved version of the text that presented at the Workshop on Gender Privacy and Social Life in Islamic Societies organized by KAGEM on 20 September 2014.

thought to be suitable for demonstrating the thought and mentality behind the provisions are emphasized. The fact that a significant part of the related fatwas is based on *ijtihad*, some of them reflect the perspective and mentality of their time and therefore are open to criticism should not be overlooked when analyzing these fatwas. In this study, the juridical context of Islamic law on the matter in hand was revealed, the mentality behind the provisions was analyzed, and the connections showing the relationship between *Fiqh* rules were pointed out. The article also includes the criticism of these provisions, in where necessary, in terms of the general world view of Islam. In this context, the high point is that, while determining the provisions regulating the establishment of the contract, the rights and responsibilities of the parties, and even the termination of the contract, the *Fiqh* scholars, who define the marriage contract as “an act that ensures that men have the right to benefit from women sexually”, have included the rules that are in line with the definition they make. However, some provisions presented within this framework are open to criticism in terms of the values revealed by the “*Nusûs*”.

On the other hand, the article also pointed out the effect that the customs and traditions of the society by revising some strict provisions within the framework of *Fiqh* and fatwa rules on the formation of the classical family structure. To emphasize as an example, according to *Fiqh* rules, theoretically, the man’s power to end the marital union unilaterally (*talaq*) can be used quite freely by legally. When a man uses his right to *talaq*, despite it is not a valid reason, his divorce is legally valid even if he is considered to have sinned. However, the reaction of the society, especially their own families and close circles against those who divorce for no reason, has significantly prevented the use of this right without reason. Hence, this difference between the theoretical framework in *Fiqh* and family life shaped by the customs of the society had attracted the attention of Western researchers living in the Ottoman society. As a result, the article not only has the characteristics of a study of *Fiqh* and legal history but also has to shed light on the background of today’s problems in family issues.

Keywords: Islamic Law, Fatwa, Legal History, Ottoman History, Family, Marriage, Divorce.

Fetva Mecmualarına Göre Tanzimat Öncesi Dönem Aile Yapısı Hakkında Bazı Tespitler*

Öz

Bir Müslümanın yalnızca ibadet konularıyla alakalı değil; aile hayatında ve gündelik yaşantısındaki davranışlarının dinî kurallara uygun olup olmadığı amacıyla sorduğu sorulara aldığı cevaplar “fetva” terimiyle ifade edilmektedir. Osmanlı toplumunda fetva uygulaması ağırlıklı olarak Hanefî mezhebi içtihatları çerçevesinde işletilmiştir. Fetva işleminde Hanefî mezhebinin görüşleri esas alınmış, zaman zaman bir konudaki birkaç görüşten birisi tercih edilerek fetva o görüş doğrultusunda verilmiştir. Ancak diğer mezheplerin görüşlerinin uygulanmasına farklı dönemlerde farklı yaklaşmıştır. Nitekim 15. yüzyılın başlarında kaleme alınan eserlerde gerek tahkim yoluyla (farklı mezhebe mensup birini hakem tayin ederek) veya doğrudan diğer mezheplerin görüşlerinin uygulanmasına olumlu bakılırken, 16. yüzyıl ve sonrasında kaleme alınan eserlerde bu uygulamaya izin verilmemiştir. Prensip olarak hâkimlere farklı mezheplerin ya da müçtehitlerin görüşleriyle amel etme yetkisi tanınmazken, belirli meselelerde farklı müçtehitlerin görüşlerinin uygulanmasının kamu otoritesi tarafından emredildiği görülmektedir. Buradan da anlaşılmaktadır ki ihtiyaç duyulduğunda Hanefî mezhebi dışındaki müçtehitlerin görüşünden yararlanmak, ancak kamu otoritesinin inisiyatifi ile mümkün olmaktadır.

Şeyhülislam ve Müftülerin bu çerçevede verdikleri fetvalar “fetva mecmuaları” adı verilen eserlerde derlenmiştir. Söz konusu eserler yalnızca birer fıkıh kaynağı mahiyetinde olmayıp aynı zamanda ilgili dönemin tarihî şartlarının ve sosyal yapısının incelenmesi için birer referans niteliğindedir. Bu çalışmada Şeyhülislam fetvalarını içeren basılı ve yaygın kullanılan mecmuaların yanında daha çok, taşrada görev yapmış “kenâr müftüleri” olarak adlandırılan müftülerin fetvaları ele alınmaya çalışılmıştır. Bu bağlamda Üsküp Müftüsü Pir Mehmed Üskûbî, Akkırman Müftüsü Ali Akkirmânî ve Kayseri Müftüsü Ali en-Nisârî'ye ait fetvaları içeren mecmualar ile Çorum Müftüsü Ahmed Feyzi Efendi tarafından derlenen mecmua başvuru kaynakları arasında yer almıştır.

Makalede fetva mecmualarından seçilen temsil gücü yüksek örneklerden hareketle Tanzimat öncesi dönemin aile yapısıyla alakalı yapılan bazı tespit ve

* Bu yazı, 20 Eylül 2014 tarihinde KAGEM tarafından düzenlenen İslam Topluluklarında Cinsiyet Mahremiyet ve Sosyal Hayat Çalıştayı'nda sunulan metnin gözden geçirilmiş ve geliştirilmiş halidir.

tahliller yer almaktadır. Aileyi ilgilendiren bütün mevzularla ilgili fetvaların tamamını incelemek, bu çalışmanın amacını ve sınırlarını aşmaktadır. Daha ziyade, hükümlerin arka planındaki düşünce ve zihniyeti göstermeye elverişli olduğunu düşünülen örnekler üzerinde durulmuştur. İlgili fetvaların önemli bir kısmının içtihadı dayandığı, bunlarda bazılarının dönemlerinin bakış açısı ve zihniyetini yansıttığı, dolayısıyla eleştiriye açık olduğu hususu, bu fetvalar değerlendirilirken gözden uzak tutulmamalıdır. Çalışmada, ele alınan konuların fikhî bağlamı ortaya konmuş, hükümlerin arka planındaki zihniyet tahlil edilmiş, fıkıh kurallarının birbirleriyle ilişkisini gösteren bağlantılara dikkat çekilmiştir. Makalede, gerek duyulan yerlerde bu hükümlerin İslam'ın genel dünya görüşü açısından kritiğine de yer verilmiştir. Bu bağlamda en dikkat çekici nokta, nikâh akdini “erkeğin kadından cinsel olarak yararlanma hakkına sahip olmasını sağlayan bir akit” olarak tanımlayan fıkıhçuların akdin kuruluşunu, tarafların hak ve sorumluluklarını, hatta akdin sona erişini düzenleyen hükümleri belirlerken, yaptıkları tanımla uyum içerisinde olan kurallara yer vermiş olmalarıdır. Ancak bu çerçevede ortaya konan bazı hükümler, nasların ortaya koyduğu değerler açısından da eleştiriye açıktır.

Öte yandan makalede, toplumun örf ve adetlerinin fıkıh ve fetva kurallarının çizdiği çerçevedeki bazı katı hükümleri revize ederek klasik aile yapısının oluşmasına yaptığı etkiye de dikkat çekilmiştir. Bir örnek olarak vurgulamak gerekirse, fıkıh kurallarına göre kuramsal olarak erkeğin evlilik birliğini tek taraflı olarak son verme yetkisi (talâk) kazâî/hukukî olarak oldukça serbest bir biçimde kullanılabilir. Geçerli bir sebep olmasa da erkek talak hakkını kullandığı takdirde, dinen günah işlemiş sayılsa bile yaptığı boşama hukuken geçerlidir. Ancak sebepsiz yere boşamam yapanlara karşı başta kendi aileleri ve yakın çevreleri olmak üzere toplumun gösterdiği tepki, bu hakkın sebepsiz yer kullanılmasını önemli ölçüde engellemiştir. Nitekim fıkıhtaki teorik çerçeve ile toplumun örfünün şekillendirdiği aile hayatı arasındaki bu farklılık Osmanlı toplumunda yaşayan Batılı araştırmacıların da dikkatini çekmiştir. Sonuç olarak makale bir fıkıh ve hukuk tarihi çalışması niteliği taşıdığı kadar, aile konusunda günümüzde gündeme getirilen problemlerin arka planına da ışık tutmaktadır.

Anahtar Kavramlar: İslam Hukuku, Fetva, Hukuk Tarihi, Evlenme, Boşanma, Osmanlı Tarihi, Aile.

Giriş: Fetva Kavramı ve Osmanlılarda Fetva Uygulaması

Mükelleflerin uymaları gereken kuralları öğrenmek amacıyla yönelttikleri sorular ve bu sorulara verilen cevaplar, İslâmî literatürde “istiftâ” (soru

sorma), “iftâ” (cevap verme) ve “fetvâ” (verilen cevap) terimleriyle ifade edilmektedir. Bu bağlamda dinî bir meselenin hükmü hakkında sorulan soruya verilen cevabı deyimleyen “fetvâ” kavramı, disiplinli ve tutarlı bir dinî yaşayış arayışında olan mükelleflerin hassasiyetlerini temsilen, tarih boyunca bireysel ve toplumsal hayatta yerini almıştır.¹ Türklerin İslam’a girişinden itibaren Hanefî mezhebi çerçevesinde verilen fetvalar, bireysel ve toplumsal yaşayışı belirleyen normlar üzerinde etkili olmuştur.

Hanefî fıkıh literatüründe fetva kitaplarının yer aldığı kategori *nevâzil* veya *vâkıât* kitapları adıyla anılmaktadır. Bu kaynaklar, mezhebin sonradan gelen âlimlerinin, kurucu fakîhlerin temas etmedikleri meselelerle ilgili verdikleri cevapların derlenmesiyle meydana gelmiştir. Mezhebin kurumsallaşma süreci içerisinde, kurucu fakîhlerinden intikal eden görüşler “metin” ya da “muhtasar” adı verilen el kitaplarında bir araya getirilmiştir. Bu kitaplar, fıkıh eğitiminde kullanılmalarının yanı sıra mezhebin temel doktrinini ortaya koymaktadır. Metinler üzerine “şerhler” kaleme alınmakta, şerhlerin yanında da fetva kitapları süregelen fikhî faaliyetin temsilcisi olarak yer almaktadır. Hükümler hiyerarşisi içerisinde, önce metinlerde yer alan hükümler, sonra şerhlerdeki değerlendirmeler daha sonra da fetva kitaplarında bulunan cevaplar gelmektedir.² Bu bakımdan fetva kitaplarındaki bir cevap tek başına mezhebin o konudaki yaklaşımını temsil etmemekte, eğer bu cevap mezhep âlimleri arasında kabule mazhar olursa zamanla şerhlere taşınmakta, nihayetinde de metin meseleleri arasına girmektedir. Bu işlem ise oldukça uzun bir süreci gerektirmektedir. Zira prensip itibarıyla fetva, ilmî görüş bildirimi mahiyetinde olup, bağlayıcılık taşımamaktadır. Ancak fakîhlerin genel kabulü, onu daha güçlü bir fikhî norm haline getirmektedir. Tarihi süreçte yeni metinlerin kaleme alınması, bir bakıma mezhep doktrininin yeniden düzenlenmesi anlamına gelmektedir. Bir asırda kaleme alınan metinlerde “zayıf kavi” olarak gösterilen bir görüş, bir sonraki asırda fetvaya esas alınan (müftâ bih) görüş olabilmektedir. Bu bakımdan mezhep mefhumunun belirlenmiş ve donmuş hükümlerden oluşan bir doktrinden ziyade, faaliyetini sürdüren ve kendisini yenileyebilen dinamik bir yapı olarak anlaşılması daha isabetlidir. Ancak bu faaliyetin sürdürülememesi mezhep içerisinde tıkanıklığa yol açmaktadır.

Hanefî mezhebi içerisinde çeşitli dönemlerde sonradan gelen âlimler örf

¹ İlgili hususlar için bk. Kaşif Hamdi Okur, *Fetvada Dil ve Üslup* (Ankara: Anadolu Ay Yayınları, 2020), 5, 6.

² Muhammed Emin b. Ömer b. Abdülazîz ed-Dımaşki İbn Âbidîn, “Şerhu ukûdi resmi'l-müftâ”, *Mecmûâtür'-resâil* (İstanbul: 1325), 1/36, 37.

ve âdetin değişmesi, zaruret, insanlarda görülen ahlakî bozulma vb. mülhazalarla mezhebin kurucu fakîhlerinin görüşlerine muhalefet etmişlerdir. Bu uygulamayı temellendirmek için “Eğer bu şartlar kurucu fakîhin döneminde olsaydı ya da o bizim zamanımızda yaşasaydı, bu konuda bizim gibi düşünürdü” argümanı kullanılmıştır.³ Bazı konularda mezhep doktrini içerisinde görülen değişim, metinlere de yansımıştır. Bahsettiğimiz duruma verilebilecek en yerleşik örnek, Ebu Hanîfe’nin Kur’ân öğretimi için talebelere ücret almayı caiz görmemesine rağmen, şartların değişmesi ve zaruret sebebiyle sonraki fakîhlerin bu uygulamayı caiz görmesidir. Bu meyanda zarurete binaen zayıf kaville amel edilebileceği hatta diğer mezheplerin görüşlerinin uygulanabileceği de ifade edilmiştir. Nitekim kocası nafaka bırakmaksızın terk edip giden bir kadının mağduriyetini gidermek için Şâfiî mezhebine mensup bir naip tayin edilmesi, Hanefî mezhebine göre 55 yaşına kadar iddet beklemesi gereken bir kadının problemini çözmek için Malikî mezhebine göre fetva verilmesi bizzat Hanefî kaynaklarında, Hanefî âlimler tarafından savunulmuştur.⁴ Ancak mezhep disiplinini bozacak şekilde fetva ve kaza (yargı kararları) hususunda diğer ekollerin görüşlerinden serbest biçimde yararlanmaya sıcak bakılmamıştır.

Fetva ve tercihlere itibar edilmesi konusunda dikkate alınan kriterlerden birisi de fetvayı veren fakîhin, fıkıh âlimleri hiyerarşisi içerisindeki yeridir. Bu bağlamda Kemal Paşa-zâde (ö. 940/1534) tarafından geliştirilen şu tasnif, sonraki fıkıhçılar arasında genel kabul görmüştür. Buna göre Hanefî fakîhler dinde müçtehitler, mezhepte müçtehitler, meselede müçtehitler, tahrîc yapabilen fakîhler, tercih yapabilen fakîhler, temyiz yapabilen fakîhler ve sırf mukallid sayılan fıkıhçılar olmak üzere yedi tabakaya ayrılmıştır. Mezhebin kurucu fakîhlerinin görüşlerini aktaran kaynaklar da zahirürrivâye ve nevâdir kitapları olmak üzere iki kategoride ele alınmıştır. Birinci kategorideki eserlerde yer alan görüşlerin kurucu fakîhlere nispeti kuvvetli görülürken, ikinci kategorideki eserler bu açıdan daha zayıf görülmüştür. Bahsettiğimiz iki kategorinin yanında –daha önce temas ettiğimiz üzere- fetva kitaplarının yer aldığı nevâzil/vâkıât kategorisi de üçüncü kısmı oluşturmaktadır. Sonraki dönem Hanefî fıkıh kaynaklarında her üç kategoride bulunan meselelere de yer verilmiştir. Osmanlı fıkıhçılarının kaynak olarak kullandığı Orta Asya kökenli Hanefî fakîhlerin eserlerinde de aynı durum söz konusudur.

Osmanlı âlimlerinin fikhî faaliyetleri, Hanefî mezhebinin usulü çerçeve-

³ İbn Âbidîn, “Şerhu ukûdi resmîl-müftî”, 1/25, 45.

⁴ Sadrüşşerîa, *Şerhu'l-Vikâye* (Amman: 2006), 3/130; İbnü'l-Bezzâz el-Kerderî, *el-Fetâve'l-Bezzâziyye* (Beyrut: 1986), 4/256.(Hindiyeye ile birlikte).

sinde cereyan etmiştir. Fetva işleminde Hanefî mezhebinin görüşleri esas alınmış, zaman zaman bir konudaki birkaç kavilden birisi tercih edilerek fetva o görüş doğrultusunda verilmiştir. Ancak diğer mezheplerin görüşünün uygulanmasına farklı dönemlerde farklı yaklaşılmıştır. Nitekim 15. yüzyılın başlarında kaleme alınan eserlerde gerek tahkim yoluyla (farklı mezhebe mensup birini hakem tayin ederek) veya doğrudan diğer mezheplerin görüşlerinin uygulanmasına sıcak bakılırken, 16. yüzyıl ve sonrasında kaleme alınan eserlerde bu uygulamaya mesafeli yaklaşılmıştır.⁵ Mamafih kamuyu ilgilendiren konularda, kamu otoritesinin inisiyatifi ile bazı istisnai uygulamalar yapılmıştır. Konunun fetva literatürüne yansıyan bir örneği olarak, Akkirmânî Ali Efendi'nin (ö. 1030/1620-21) şu fetvasını ele alabiliriz:

“Zevci gâib ve nâ-bedîd olan Hind'in nice yıl kendinin ve evladının nafaka ve kisveleri, kendilerinin malları olmayub ve zevci mal terk etmeyüb vâsıl olmamağla ziyade zarureti olucak kâdî-i Hanefî, Şâfiyyü'l-mezheb bir naib nasb idüb tefrîka hükm idüb Hind zevci-i âhara varmak caiz olur mu?

el-Cevâb: Sadrüşşerîa, “Ashabımız li zaruret-i istihsân bunu caiz gördüler” deyu müsaade etmiştir. Lakin bu nasbın cevazı kudât-ı Hanefiyye Şâfiyyü'l-mezhebi istihlafa me'mûr olucaktır ve kendi yahud me'mûr rüşvet almaya-caktır. Kudât-ı Hanefiyye Şâfiyyü'l-mezhebi bu tefrik için istihlâfe me'mûr ve me'zûn değillerdir. Ve hususen fi mekâninâ Şâfiî hâkim bulunmaz. İrtişâda ise ekser-i kudât-ı zamânın اصالح الله تعالى شأنهم halleri malum değildir. Hind'e kâdî istidâne ile emr ider.”⁶

Görüldüğü üzere Hanefî literatüründe dayanağı olmasına rağmen bu uygulamaya sıcak bakılmamıştır. Bunun gerekçesini Ebussuûd Efendi (ö. 982/1574) Mârûzât'ında, “Teşeffu' (Şâfiî mezhebine göre amel) hususu bu diyarda cari olmamasına emr u men-i sultânî vâkî olmuştur” ve “Bu diyarda Şâfiî kavliyle amel etmek memnûdur” ifadeleriyle açıklamaktadır. Zira Ebussuûd'un da belirttiği gibi “Kudâtın velâyeti sahib-i hilâfetin izn ü icâze-tinden müstefâddır ve hem esahh-ı akvâl ile hükme me'mûrlardır ve hilâfiyyâtta mahcûrlardır.”⁷ Ebussuûd'un ifadelerinden de anlaşıldığı üzere kadılar yetkilerini padişahın almaktadırlar. Bu yetki kendilerine Hanefî mezhebinin en kuvvetli görüşleriyle amel etmek üzere verilmiştir. Ayrıca kadınların farklı mezheplerin görüşlerini tercih etmelerine izin verilmemiştir. Üsküp müftüsü

⁵ Molla Fenârî, *Fusûlü'l-bedâi* (İstanbul: 1289), 2/435; Şeyh Bedreddin, *Letâifu'l-İşârât Şerhi (et-Teshîl Şerhu Letâifi'l-İşârât)*, ed. Hacı Yunus Apaydın (Ankara: 2012), 2/1549; Fâzıl Emir Rûşenî, *Hâşiye ale't-Teshîl* (Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, 648), 355a.

⁶ *Fetâvâ-yı Akkirmânî* (Ankara: Milli Kütüphane, Yazmalar, 1134), 34a.

⁷ Ebussuûd Efendi, “Mârûzât”, *Milli Tetebbular Mecmuası* 1/2 (Haziran 1331), 341.

Pir Mehmed'in (ö. 1020/1611) bir fetvasında ifade ettiği gibi "Mukallid olan, kütüb-i meşhûrede meseleyi görüb ve esahh-ı akvâli bilüb bulmadan hükmü üftâ kat'an caiz olmayub bir meselede hatası mazur olmaz."⁸ Prensip olarak kadılara farklı mezheplerin ya da müçtehitlerin görüşleriyle amel etme yetkisi tanınmazken, belirli meselelerde farklı müçtehitlerin görüşlerinin uygulanmasının kamu otoritesi tarafından emredildiği görülmektedir.⁹ Buradan da anlaşılmaktadır ki ihtiyaç duyulduğunda Hanefî mezhebi dışındaki müçtehitlerin görüşünden yararlanmak, ancak kamu otoritesinin inisiyatifi ile mümkün olmaktadır. 16. yüzyılda Ebussuûd'un da gayretleriyle yerleşen bu yaklaşım, belli problemlerin aşılmasında mevcut imkânları oldukça kısıtlamıştır. Fakat imparatorluğun Arap coğrafyasında yaşayan Hanefî fıkıhçılarının farklı mezheplerle amel konusunda daha esnek bir yaklaşım sergilediğini söyleyebiliriz. Mısırlı meşhur Hanefî fakîh İbn Nüceym'in (ö. 970/1563) fetvalarında bu hususu görebiliyoruz:

"Hind Şafî kadısı Zeyd'in huzurunda 'Zevcim Amr beni bilâ-nafaka ve lâ-münfik-i şerî terk idüb gaib oldu' deyu dava ve ikamet-i beyyine idüb nikâhın feshini talep etdikde Zeyd-i kâdî mezhebinin kaidesi üzere nikâhı fesh eylese Hind bade inkidâi'l-idde Hanefî kâdîsi Bekr'e gelüb nefsinin âhara tezvîc ettirmek murad etdikde Bekr-i kâdî için Hind'i âhara tezvîc ettirmek caiz olur mu?

el-Cevâb: Olur."¹⁰

Ancak Şafî mezhebinin görüşüyle amel etmek her zaman kadın yararına sonuç doğurmamaktadır. İbn Nüceym'in bir başka fetvasında bu hususu gözlemleyebiliriz:

"Zeyd kızı Hind-i bîkr-i bâliğayı mehr-i misli ile küfvü olan Amr'a Şafî kâdîsi Bekr huzurunda bi'l-velâye cebren tezvîc idüb kâdî-i mezbûr dahi nikâhın sıhhati ile hüküm eyledikten sonra Zeyd, Hanefî kâdîsi Bişr huzurunda nikâhı reddetmeye kâdir olur mu?

el-Cevâb: Olmaz."¹¹

Ancak burada gözlemlenen husus, farklı mezhebe mensup bir kadının verdiği hükmün, diğer mezhebe mensup kadı tarafından geçerli sayılması-

⁸ Pir Mehmed Üskübî, *Fetâvâ-yı Üskübî*, (Çorum: Çorum Hasan Paşa Yazma Eser Kütüphanesi, 1694), 230b.

⁹ Ebussuûd Efendi, "Mârûzât", 342.

¹⁰ Zeynüddîn b. İbrâhîm b. Muhammed b. Ebi Bekir el-Mısri İbn Nüceym, *Hulâsa-i İbn Nüceym*, çev. Hasan Refet el-İstanbulî (İstanbul: 1289), 30.

¹¹ İbn Nüceym, *Hulâsa-i İbn Nüceym*, 32.

dır. Mısır gibi Memlûkler döneminden itibaren dört mezhebe de uygulama imkânı tanınan bir coğrafyada bu husus yadırganmamaktadır. Anadolu ve Rumeli coğrafyasında yasaklanan uygulama ise Hanefî mezhebine mensup bir kadının (hâkimin), başka bir mezhebin görüşüne göre hüküm vermesi ya da başka mezhebe mensup bir naip atamasıdır. Ancak diğer mezheplere mensup olan kadınların verdiği hükümler de Hanefî kadınlarca geçerli sayılmak durumundadır. Çorum Müftüsü Ahmed Feyzi Efendi (ö. 1327/1909) tarafından derlenen mecmuada yer alan şu fetva bu hususu dile getirmektedir:

“Mükrehin talâkı İmam-ı Azam katında vâkî iken, hâkim talâkın butlanına hüküm eylese hükmü nafiz olur mu?

el-Cevâb: Olur.” Fetvanın dayanağı olarak da Hanefî fakîh Kuhistânî'nin (ö. 962/1554) “Bir hâkim, herhangi bir müçtehidin görüşüyle hüküm verse, bu sahihtir. Hiçbir hâkim kıyamete kadar bu hükmü bozamaz” ifadesine yer verilmiştir.¹² Mamafih bu esas kabul edilmekle birlikte, uzun müddet Anadolu ve Rumeli coğrafyasında Hanefî kadılar tarafından uygulanamamıştır. 1917 tarihli Hukuk-ı Aile Kararnamesi ise diğer mezhepler ve müçtehitlerin görüşlerinden de yararlanarak telif edilmiş olup ilgili kararnamede mükrehin talakı batıl sayılmıştır (Madde 105).

Osmanlı fıkıhçıların verdikleri fetvalar, çoğunlukla başkaları tarafından çeşitli mecmualarda derlenmiştir. Kemal Paşa-zâde¹³ ve Ebussuûd¹⁴ gibi meşhur şeyhülislamların fetvalarının kendileri tarafından derlenmemiş olması, çeşitli mecmualarda bu zatlara nispet edilen bazı fetvalar hakkında bir takım

¹² Ahmed Feyzi Çorûmî, *Fetva Suretleri*, (Çorum: Çorum Hasan Paşa Yazma Eser Kütüphanesi, 1674), 18a.

¹³ Bir örnek vermek gerekirse, bazı fetva mecmualarında Kemal Paşa-zâde'ye, tahlil (hulle) için yalnızca akid yapılmasını yeterli gördüğüne dair bir fetva nispet edilmekte ise de(Kılıcer M. Esad, “Kemâl Paşa-zâde'nin Aile Hukuku İle İlgili Bazı Fetvaları”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19/1 (1971), 92.) bu görüşe göre verilen fetvanın geçerliliği olmadığı, Kemâl Paşa-zâde'nin de içerisinde olduğu Hanefî müellifler tarafından ısrarla vurgulanmıştır. Bk. İbn Kemal Paşa (Kemal Paşa-zâde), *el-İzâh* (Beyrut: 2007), 1/378, 379, 2/192; Kemalpaşazâde, *Resâil-i İbn Kemâl* (İstanbul: 1316), 2/305, 306; Zeynüddîn b. İbrâhîm b. Muhammed b. Ebi Bekir el-Mısırî İbn Nüceym, *el-Bahrü'r-râik* (Beyrut: 1993), 4/61-63, 7/14; İbn Âbidîn, *Reddül-muhtâr*, 2/537, 538, 4/330. İbn Âbidîn, boşama ile ilgili konularda Kemâl Paşa-zâde'ye nispet edilen Hanefî mezhebine ve cumhurun yaklaşımına aykırı fetvalara itibar edilmeyeceğini ayrıca tasrih etmiştir. Bk. Muhammed Emin b. Ömer b. Abdülâzîz ed-Dımaşkı İbn Âbidîn, *Minhatü'l-hâlik* (Beyrut: 1993), 7/13 (el-Bahrü'r-râik ile birlikte).

¹⁴ Örnek olarak Elmalılı Hamdi Yazır, nüsha farklılıklarından dolayı Ebussuûd'a nispet edilen bir fetva için “meşkûk ve metrûk” değerlendirmesini yapmıştır. Bk. “Donanma İânesi Zekât Yerine Geçer mi?”, *Beyânü'lhak* 4/88 (1328 1326), 1666, 1667. Fetvahanе'nin Ebussuûd'a nispet edilen fetvalara ihtiyatlı yaklaşımına dikkat çekenlerden biri de ders vekilliği yapmış olan, Zâhid el-Kevserî'dir. Bk. Muhammed Zahid el-Kevserî, *Makalâtü'l-Kevserî* (Beyrut: el-Mektebetü't-Tevkifiyye, 1993), 174.

tereddütlere yol açmıştır. Tatbikatta Fetvahane tarafından genelde 17. yüzyılın sonları ile 18. yüzyılda telif edilmiş olan Çatalcalı Ali Efendi'nin (ö. 1103/1692) fetvalarını içeren *Fetâvâ-yı Ali Efendi*, Feyzullah Efendi'nin (ö. 1115/1703) fetvalarını içeren *Fetâvâ-yı Feyziyye*, Yenişehirli Abdullah Efendi'nin (ö. 1156/1743) fetvalarını içeren *Behcetü'l-Fetâvâ* ve Dürrî-zâde Mehmed Arif Efendi (ö. 1215/1800) ve diğer şeyhülislamların fetvalarını içeren *Netîcetü'l-fetâvâ* isimli fetva mecmualarına itimat edilmiştir. Bunların yanında Menteshî-zâde Abdürrahim Efendi'nin (ö. 1128/1716) fetvalarını içeren *Fetâvâ-yı Abdürrahîm* ve kısmen İbn Nuceym fetvaları da kullanılmıştır.¹⁵ İlk beş fetva mecmuası Şeyhülislamların fetvalarını ihtiva etmektedir. Bu tür mecmuaların yanı sıra müftülük, kadılık, müderrislik ve fetva eminliği yapmış âlimlerin fetvalarını içeren derlemeler de bulunmaktadır.¹⁶ Bu çalışmada Şeyhülislam fetvalarını içeren matbu ve yaygın kullanılan mecmualardan ziyade, taşrada görev yapmış "kenâr müftülerinin"¹⁷ fetvalarını esas almak istiyoruz. Bu meyanda Üsküp Müftüsü Pir Mehmed Üskübî, Akkirman Müftüsü Ali Akkirmânî ve Kayseri Müftüsü Ali en-Nisârî'ye¹⁸ (ö. 1110/1698) ait fetvaları içeren mecmualar ile Çorum Müftüsü Ahmed Feyzi Efendi tarafından derlenen mecmua başvuru kaynaklarımız olacaktır. Bunların yanında Şeyhülislam Minkârî-zâde Yahya Efendi'nin (ö. 1088/1677) fetvalarını muhtevi olup Atâullâh Mehmed Efendi (ö. 1127/1715) tarafından derlenen *Fetâvâ-yı Atâiyye*¹⁹ ile başta Ebussuûd Efendi ve Kemal Paşa-zâde olmak üzere 16. yüzyıl şeyhülislamlarına ait fetvaları içeren, Veli b. Yusuf [Velî Yegân] (ö. 998/1590) tarafından derlenen *Mecmua-i Fetâvâ*²⁰ ve Şeyhülislam Zekeriya-zâde Yahya Efendi'nin (ö. 1053/1644) fetvalarını ihtiva eden *Fetâvâ-yı Yahyâ*²¹ da başvurduğumuz eserler içerisinde- dir. İhtiyaç duyuldukça diğer matbu ve mütedavil fetva kitaplarına da atıf yapılacaktır. Aileyi ilgilendiren bütün mevzularla ilgili fetvaların tamamını incelemek, bu çalışmanın amacını ve sınırlarını aşmaktadır. Daha ziyade, hükümlerin arka planındaki düşünce ve zihniyeti göstermeye elverişli olduğu-

¹⁵ Fetva emini Çeşmî-zâde Mehmed Halis (öl. 1297/1879) tarafından telif edilen *Hulâsatü'l-ecvibe* isimli derleme bu altı kitaptaki fetvaları bir araya getiren, kapsamlı ve derli toplu bir çalışmadır.

¹⁶ Osmanlı dönemi fetva literatürü ile ilgili kapsamlı ve doyurucu bir çalışma için bk. Şükür Özen, "Osmanlı Döneminde Fetva Literatürü", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 3/5 (2005), 249-378.

¹⁷ "Kenâr Müftüsü" tabiri için bk. Nev'izâde Atâî, *Hadâiku'l-Hakâik fî Tekmiletî'ş-Şekâik* (İstanbul: 1989), 2/552.

¹⁸ Nisarî Ali b. Mehmed Efendi, *Fevâidü'l-Aliyye mine'l-mesâilî'ş-Şeriyeye*, (Çorum: Çorum Hasan Paşa Yazma Eser Kütüphanesi, 1692).

¹⁹ *Fetâvâ-yı Atâiyye*, (Çorum: Çorum Hasan Paşa Yazma Eser Kütüphanesi, 1648).

²⁰ Veli Yegân, *Mecmua-i Fetâvâ*, (Çorum: Çorum Hasan Paşa Yazma Eser Kütüphanesi, 1696).

²¹ *Fetâvâ-yı Yahyâ*, (Çorum: Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi, 18483).

nu düşündüğümüz örnekler üzerinde durulacaktır. İlgili fetvaların önemli bir kısmının içtihadı dayandığı, bunlarda bazılarının dönemlerinin bakış açısı ve zihniyetini yansıttığı, dolayısıyla eleştiriye açık olduğu hususu, bu fetvalar değerlendirilirken gözden uzak tutulmamalıdır.

1. Nikâh Akdinin Mahiyeti

Hanefî fıkıh metinlerinde nikâh akdi, mut'a mülkiyetini elde etmek için yapılan bir akit olarak tanımlanmıştır.²² Mut'a mülkiyeti ile kastedilen de "Kadının menfaat-i mahsûsasına malikiyettir ki nikâhı memnu olmayan bir kadından erkeğin istifadesi helal olmaktır. O istifadeye de *istimtâ*²³ tabîr olunur." Yani bu akit, bir erkeğin dinen evlenme engeli taşımayan bir kadından cinsel olarak yararlanma hakkına mâlik olmasını temin eden bir akittir.²⁴ Diğer bir ifadeyle "Nikah menâfi-i mer'e ile istimtân erkeğe ihtisasını ifade eden bir akittir." Evlilik içerisinde tarafların hak ve sorumluluklarını düzenleyen hükümlerin, nafaka mükellefiyetinin kapsamının, hatta evliliğin sona ermesini düzenleyen hükümlerin anlaşılması için, bu tanımın göz önünde bulundurulması gerekmektedir. Nitekim incelenecek fetvalarla ilgili detaylarda bu tanıma göndermeler yapılacaktır.

Nikâh akdi eşler için karşılıklı haklar ve sorumluluklar doğururken, bazı istisnai durumlar da söz konusudur. Kural olarak bir insan kendi cariyesi ile nikâh akdiyle evlenemez. Zira zaten cariyenin rakabe mülkiyetine sahiptir. Rakabe mülkiyetinden de dolaylı olarak mut'a mülkiyeti doğmaktadır. Ancak -hür bir kadının cariye olarak satılması gibi- cariyenin mülkiyete intikal ediş biçiminde fıkıh hükümlerine aykırı bir durum söz konusu olması ihtimaline binaen, efendinin ilişkiye girmeden önce ihtiyaten nikâh kıymasına izin verilmiş ve buna "tenezzüh nikâhı" adı verilmiştir. Fakat bu nikâh, ilişkinin haram bir yolla yaşanmamasını temin eden bir formalite olup, gerçek bir nikâhın hukuki sonuçlarını taşımamaktadır. Konuya ilişkin fetvalar şöyledir:

"Zeyd, cariyesin nikâh etmek caiz olur mu?"

el-Cevâb: İhtiyaten olur. *Teshîl*'in adem-i cevâzı kavline cevap verilmiştir."²⁵

"Zeyd işтира edüb milk-i yemin ile malik olduğu cariyesine def-i şübhe için bir miktar akçe tesmiye edüb nikâh eylese badehu cem olup fevt olsa

²² İbn Âbidîn, *Reddül-muhtâr*, 2/258, 259.

²³ Mehmed Zihni, *Münâkehât ve Mufârakât* (İstanbul: 1324), 13.

²⁴ Mahmud Esad Seydişehrî, *Kitâbü'n-nikâh ve't-talâk* (Dersâadet: 1326), 3.

²⁵ Pîr Mehmed Üskûbî, *Fetâvâ-yı Üskûbî*, (Çorum Hasan Paşa Yazma Eser Kütüphanesi, 1694), 27a.

metrûkâtından cariye-i mezkure tesmiye olunan mehri alub miras talebine kâdire olur mu?

el-Cevâb: Olmaz. Milk-i yemin ile memlûkeyi nikah, tenezzüh ve ihtiyat içündür mea ademi sübûti'l-ahkâm hatta maliki üzerine mehr-i müsemma lazım olmaz ve tatlîk etse talak vaki olmaz, miras dahi yemez. Mea subûti'l-ahkâm hakikaten nikâh değildir. Zira hull-i vaty bilâ-nikâh mevla için sabittir. Nikâh ise hull içündür. Nikâh hakiki olsa isbat-ı sabit ve tahsil-i hâsil lazım gelür.²⁶ Bu fetvalar ile hedeflenen, istimtân (cinsel yakınlığın) helal yolla gerçekleşmesidir.

Üskûbî'nin fetvasında işaret edildiği üzere, Şeyh Bedreddin (ö. 820/1416) *et-Teshîl* isimli eserinde tenezzüh nikâhı uygulamasının, efendinin cariyesi-ni nikâhlanmasının geçersiz olduğu kuralıyla çeliştiğini savunmuştur. Buna mukabil Kemal Paşa-zâde bu uygulamanın zina gibi daha vahim sonuçlara düşmekten kaçınmak amacıyla yapılan, ihtiyata dayalı bir uygulama olduğu yorumunu yaparak çelişki iddiasını reddetmeye çalışmış, ancak konuyla ilgili tartışmalar tamamen neticelenmemiştir.²⁷ Fakat naklettiğimiz fetvalardan da anlaşıldığı üzere tenezzüh nikâhı, mesnedi tartışmalı da olsa toplumda belli ölçüde uygulama imkânı bulmuştur.

Prensip olarak bir erkeğin dört eşle evlenebileceği kabul edilmiş ve hüküm eşler arasında adalete riayet şartına bağlanmıştır. Konuyla ilgili bir fetva şöyledir:

“Adl etmesine câzim olan Zeyd-i mütezevvice birin dahi tezevvüc mü evladır yoksa terk mi?

el-Cevâb: Zevcine gam idhalinin terkinde me'cûrdur.²⁸ Burada da meselenin diyânî (dinî) hükmü ile kazâî (hukukî) hükmü arasında bir ayrıma gidilmiştir. Zira ikinci evliliğe hukuken bir engel yoktur. Ancak, birinci eşin üzülmemesi için dinen ikinci evlilik tavsiye edilmemiştir.

2. Evlenme Ehliyeti

Kur'an-ı Kerim'de ve Hz. Peygamber'in Sünnetinde evlilik yaşıyla ilgili sarih bir düzenleme bulunmamaktadır. Ancak geleneksel toplumlarda günümüzde olağan karşılanan yaşa nazaran oldukça erken yaşta evliliklerin gerçekleştiği de bir vakıadır. Bu bağlamda geçmiş dönemlerde yaşamış olan fıkıh

²⁶ *Fetâvâ-yı Akkirmânî* (Yazmalar, 1134), 24a.

²⁷ İlgili tartışmalar için bk. Fâzıl Emir Rüşenî, *Hâşiye ale't-Teshîl* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, 648), 40a-40b, 289a-289b.

²⁸ Pîr Mehmed Üskûbî, *Fetâvâ-yı Üskûbî*, (Çorum Hasan Paşa Yazma Eser Kütüphanesi, 1694), 32a.

ri tarafından evlendirilmesi yasaklanmış, kararnamenin yedinci maddesi bu doğrultuda düzenlenmiştir. Günümüzde ise Diyanet İşleri Başkanlığı bünyesinde faaliyet gösteren Din İşleri Yüksek Kurulu, 31.05.2012 tarihli ve 2012/44 sayılı mütalaasında günümüz şartlarında küçüklerin evlendirilmelerinin dinen uygun olmadığını açıklamıştır. Dolayısıyla aşağıda ele alacağımız fikhî hükümler ve ilgili fetvalar değerlendirilirken, bunların kendi dönemlerinin zihniyetini yansıttığı göz önünde bulundurulmalıdır.

Fıkıh âlimlerinin çoğuna göre ergenlik çağına gelmemiş kız ve erkek çocukları velileri tarafından evlendirilebilmektedir. Baba ve dede tarafından evlendirilen çocukların ergenliğe eriştikten sonra bu nikâha itiraz hakları yok iken, diğer veliler tarafından evlendirilen çocukların bu hakkı bulunmaktadır. Fakat baba ve dedenin sû-i ihtiyâr (isabetsiz tercih) ile tanınan kişiler olmaması gerekir:

“Sefeh ve fısk ve sû-i ihtiyâr ile maruf olan Zeyd, kızı Hind-i sağîreyi küfvü olmayan Amr’a tezvîc eylese akd-i mezbûr sahih olur mu?

el-Cevâb: Olmaz.”³⁴ Burada dikkat çeken bir husus da nikâhta kefâet (denklik) meselesidir. Osmanlı toplumunda denklik hususunda daha ziyade dindarlık ve ekonomik seviye üzerinde durulmaktadır:

“Sulehâdan Zeyd, kızı Hind’i tezevvüce talip Amr sulehâdandır denmekle ol zan ile tezvîcinden sonra, Amr Hind’e dâhil olmadan Zeyd fevt olub badehu Hind bâliga olub Amr’ın müdmin-i hamr olduğunu bildikten sonra râziye olmayub nikâhı hâkime fesh ettirmeğe kâdire olur mu?

el-Cevâb: Olur.” Burada hüküm velînin denklik konusunda aldatılmasından kaynaklanmaktadır.³⁵ Ekonomik denklikte esas alınan ise muaccel mehir ve nafakayı karşılayabilme imkânıdır:

“Mehr-i muaccel ve nafakaya kâdir olmayan Zeyd, Hind’e küfvü olur mu?

el-Cevâb: Olmaz.”³⁶

“Hind-i bâliga ganiyye iken bir fakire tezevvüc eyledikte velîsi olan Zeyd küfvüne varmamış deyu itiraz edüb ayırmağa kâdir olur mu?

³⁴ *Fetâvâ-yı Atâiyye*, (Çorum Hasan Paşa Yazma Eser Kütüphanesi, 1648), 69a.

³⁵ *Fetâvâ-yı Atâiyye*, (Çorum Hasan Paşa Yazma Eser Kütüphanesi, 1648), 69a.

³⁶ *Fetâvâ-yı Atâiyye*, (Çorum Hasan Paşa Yazma Eser Kütüphanesi, 1648), 71b.

el-Cevâb: Ta'cîli müteâref olan mehrine ve alâ tarîkî'l-kesb nafakasına kâdir değil ise kâdir olur."³⁷

Haneî mezhebinin temel görüşüne göre aklî melekesi yerinde ve yetişkin olan bir kadın velîsinin izni olmadan da evlenebilir. Ancak arada denklik yoksa velîlerin nikâhu feshettirme hakkı vardır. Bir görüşe göre ise dengi olmayan biriyle yaptığı evlilik baştan geçersizdir. Bu görüşün 16. yüzyılda fetvada esas alındığı görülmektedir:

"Bikr olan Hind-i bâliga velîsi izni yok iken istediği kimseye nikâh ile varmağa kâdir olur mu?

el-Cevâb: Olur. Amma küfvü olmayana varıcak velî itiraz idüb fesh etmeye kâdirdir. Mademki ol zevcden veladet etmeye. Bir kavilde asla münakid değildir. Bu kavil dahi müftâ bihdir. Hususan fi zemâninâ ki itiraz böyle işkâl üzere ola."³⁸

Bu dönemde nikâh için velînin onayını şart koşan İmam Muhammed'in görüşünün esas alındığı, bunun yanında nikâh yapılması için hâkim izninin de şart koşulduğu görülmektedir. Ebussuûd Efendi bu hususu pek çok fetvasında vurgulamıştır.³⁹ Ancak zaman zaman hâkimin ya da velînin bu yetkileri suiistimal ettiğini Akkirmânî'nin fetvalarında görüyoruz:

"Âkile ve bâliga ve bikr olan Hind, nefsinî Zeyd'e tezvîc ve inkâha izin ve rıza verüb babasının izin ve rızası dahi Zeyd'e inkâh üzere iken Hind'i Amr dahi hitbe edüb nikâh murad eyleyüb Hind'in ve babasının Amr'a asla rızaları yok iken kâdî ben Amr'a nikâh ederüm deyüb Zeyd'e nikâha izin ve tezkere vermese kâdînin tezkeresi olmadan Hind'i rızasıyla babası Zeyd'e inkâh etmek caiz midir?

el-Cevâb: Caiz ve sahihdir. Hind'in babası, velîsi var iken kâdînin inkâhda kat'an velayeti ve alakası yoktur. Hususen Hind âkile ve bâliga ola. Kâdîye tefviz olunan velîsi olmayan sığâr ve sağâyiri tezvîcdir. Kâdîden bâligayı tezvîce tezkere aldıkları sıhhat-ı nikâh için değildir. (اعلنوا بالزفاف ولو بالدخوف) hadisi müstedâsınca nikâhı ilan ve teşhir içündür."⁴⁰ Nitekim Ebussuûd Efendi de velî izni olduğu takdirde, hâkimin nikâha akdedildikten sonra da izin verebi-

³⁷ Pîr Mehmed Üskûbî, *Fetâvâ-yı Üskûbî*, (Çorum Hasan Paşa Yazma Eser Kütüphanesi,1694), 23a, 23b.

³⁸ Pîr Mehmed Üskûbî, *Fetâvâ-yı Üskûbî*, (Çorum Hasan Paşa Yazma Eser Kütüphanesi,1694), 28a.

³⁹ Bk. Veli Yeğân, *Mecmua-i Fetâvâ*, (Çorum Hasan Paşa Yazma Eser Kütüphanesi, 1696), 61a, 61b.

⁴⁰ *Fetâvâ-yı Akkirmânî* (Yazmalar, 1134), 17b, 18a.

leceğini, garaza mebni izin vermemenin azil sebebi sayılacağını ifade etmiştir.⁴¹ Kimi durumlarda da velînin suiistimali söz konusu olmaktadır:

“Zeyd kızı Hind-i bâligayı Amr’a namzed edüb mezkure ben Amr’a varırım derken babası Zeyd-i merkurum vermemeye kâdir olur mu?”

el-Cevâb: Fi zemâninâ nikahda izn-i velî lazımdır.

Suret-i mezburede Hind Amr’dan gayrıya varmam derken babası cebren gayra nikâha kâdir olur mu?”

el-Cevâb: Olmaz. Bâliganın izn ü rızası lazımdır. Velîsi cebre kâdir değildir.

Suret-i mezburede Amr Hind’in küfvü olub ve Amr talib olub Hind dahi varur iken babası bir garaz idüb vermese kâdî nikâh etmek caiz olur mu?”

el-Cevâb: Olur. Böyle olucak babasının rızasına bakılmaz.”⁴² Böylece velînin yetkisini kötüye kullanması hâkim aracılığıyla aşılmaktadır. Bu hususta bir başka örnek:

“Zeyd otuz-kırk yaşına yetişmiş bir kızını ere vermekden imtina edüb vermese mezkureyi rızasıyla babasının izn ü rızasına bakmayub kâdî bir küfvüne nikâh ve tezvîc eylese nikâhı caiz olur mu?”

el-Cevâb: Sağîreyi babası tezvîcden âdil ve mani olucak kâdî izn-i şer’le âdıldan niyabet tariki ile küfvüne nikâh ve tezvîc eder. Fe keyfe ki bâliga ve âkile ve mükellefeyi âdil zalimdir, kâdî yed-i zalimi kef u men için mansûbdur.”⁴³

Ancak -özellikle denkliğin olmadığı durumlarda- velînin tamamen devre dışı bırakılmasına da kamu otoritesinin müsamaha etmediği görülmektedir:

“Bir devletlünün kızı olan Hind-i bikre münasib ve layık olan mehr-i muaccel ve nafakasından aciz olan Zeyd küfvü olur mu?”

el-Cevâb: Olmaz. Gerek Hind ganiyye olsun gerek fakîre. Suret-i mezburede Hind bâliga olub rızası ile Zeyd-i mezkure kendini nikâh eylese lakin velîlerinin akd-i mezbura rızaları olmayacak nikâh-ı merkûm caiz olur mu?”

el-Cevâb: Asla münakid değildir, batıldır. Hatta Zeyd-i merkurum talak verse vaki olmaz ve ehadühümâ fevt olsa âhar miras yemez. Fî zemâninâ kavli müftâ bih budur ve kudât bununla amele memurlardır (...) ve sene ihdâ ve

⁴¹ Veli Yeğân, *Mecmua-i Fetâvâ*, (Çorum Hasan Paşa Yazma Eser Kütüphanesi, 1696), 61b.

⁴² *Fetâvâ-yı Akkirmânî* (Yazmalar, 1134), 18b, 19a.

⁴³ *Fetâvâ-yı Akkirmânî* (Yazmalar, 1134), 23b.

hamsîn ve tisamie tarihinde (H. 951) kudât mutlaka izn-i velîsiz nikâh etmeyüb ihtiyat ile amel ile memurlardır ve mutlaka hilafı ile amelden mahcurlardır. Emr-i şerifin aslı emsâr-ı selâse mahkemelerinde mahfuzdur. İle'l-ân hükmü caridir. Hilafına emir verilüb nüsah târî olmamıştır."⁴⁴

16. yüzyılda üzerinde ısrar edilen bu uygulamanın daha sonraki dönemlerde gevşediği anlaşılmaktadır. Nitekim 18. yüzyıl şeyhülislamlarından Abdurrahîm Efendi ve Yenişehirli Abdullah Efendi'nin fetvalarında nikâh için hâkim izninin şart olmadığı ve Hanefî mezhebinin temel yaklaşımına uygun olarak yetişkin bir kadının kendi inisiyatifi ile evlenebileceği görüşü kabul edilmiştir.⁴⁵ Yetişkin olan bir kadının tercihine müdahaleye izin verilmemiştir:

"Hind-i bîkr-i bâliga nefsinin küfvü olan Zeyd'e mehr-i misliyle tezevvüc eylese Hind'in babası, iznim bulunmadı deyu feshe kâdir olur mu?

el-Cevâb: Olmaz."⁴⁶

"Evli barklı oğlu olan Hind, oğlunun izninsiz nefsinin küfvü olan Amr'a tezevvüc edüb lakin Amr taze olmağla Hind'in oğlu Bişr elem çeküb leyle-i zifâfda Hind'in menzilin taşlasa Hind hakimü's-şer'a varub böyle ettiği için Bişr'e tazir ettirmeğe kâdire olur mu?

el-Cevâb: Olur."⁴⁷

3. Haklar ve Sorumluluklar

Akit gerçekleşikten sonra koca peşin mehri ödediği takdirde, eşi aile konutuna taşınmakla ve akdin getirdiği yükümlülüğe riayetle mükelleftir. Ancak peşin mehrini teslim almadığı sürece aile konutuna taşınmakla yükümlü olmadığı gibi, eşini kendine yaklaştırmama hakkı da bulunmaktadır:

"Zeyd, Hind'i şu kadar esvap muaccel tesmiyesiyle tezevvüc ve duhûl ve mehr-i muaccelini kendüye def u teslim ettikten sonra Hind nefsinin Zeyd'e temkîne imtinâ eylese nâşize olmuş olur mu?

el-Cevâb: Olur. Bu surette Zeyd, Hind'i cebren vaty etmeğe kâdir olur mu?

⁴⁴ *Fetâvâ-yı Akkirmânî* (Yazmalar, 1134), 23a, 23b. Ayrıca bk. 25a.

⁴⁵ Bk. *Fetâvâ-yı Abdurrahîm* (Kostantîniyye: 1243), 1/154; *Behcetü'l-fetâvâ* (İstanbul: 1289), 1/51, 58, 59.

⁴⁶ *Fetâvâ-yı Abdurrahîm*, 1/163.

⁴⁷ *Fetâvâ-yı Abdurrahîm*, 1/166; Mehmed Hâlis Efendi *Çeşmîzâde, Hulâsatü'l-ecvibe* (İstanbul: 1325), 1/38.

el-Cevâb: Olur.”⁴⁸

Bu fetvada erkeğin peşin mehri ödediği takdirde eşinden aile konutuna taşınmasını istemek ve ilişki talebinde bulunma hakkına sahip olacağı ifade edilmektedir. Ancak evlilikte cinsellik taraflar arasındaki uyuma bağlı olan bir meseledir. Bu hususta tarafların birbirlerinin durumlarını ve ihtiyaçlarını gözeterek hareket etmesi gerekir. Erkeğin kadından ilişki talep etmeye hakkı olduğu gibi, kadının da erkekten ilişki talep etme hakkı vardır.⁴⁹ Bir erkek cinsel sağlığı yerinde olduğu halde eşinin ilişki talebini geri çevirir ve bu tavırla onu cezalandırmaya kalkarsa günahkâr olur.⁵⁰ Hz. Peygamber kadınlara geçerli mazeretleri olmadığı takdirde eşlerinin taleplerini geri çevirmemelerini öğütlediği gibi,⁵¹ erkeklere de psikolojik açıdan hazır ve istekli olmadıkça kadınları ilişkiye zorlamamalarını emretmiştir.⁵²

Nikâhın akdinin erkeği ödemekle yükümlü tuttuğu başlıca ödenti olan mehir, münhasıran kadının hakkı olup aile fertlerinin bunun üzerinde tasarruf yetkisi yoktur. Ancak zaman zaman kadının yakınlarının çeşitli isimler altında para talep ettiği görülmektedir:

“Zeyd Amr’ın kızı Hind’i tezevvüc eder oldukça nikâha mani olmamak için baba ağırlığı deyu Amr’ın kendi nefesine 120 kuruş ile bir katır verüb bahdehû Hind’i tezevvüc eylese halen Zeyd meblağ-ı mezbur ile ol katırı Amr’dan gerü almağa kâdir olur mu?

el-Cevâb: Olur.”⁵³

Kimi zaman da erkeğin yakınlarının kadına çeşitli adlarla mal verdikleri görülmektedir:

“Zeyd Hind’i tezevvüc ettiği zamanda Zeyd’in babası ve anası ve bazı müteallikâtı Hind’e başlık deyu bazı mal ve esbâb kendi yanından vermiş olsalar halen rücu edüb almağa kâdir olur mu?

⁴⁸ İbn Nüceym, *Hulâsa-i İbn Nüceym*, 26.

⁴⁹ Alâüddîn Ebû Bekr b. Mes’ûd b. Ahmed Kâsânî, *Bedâiu’s-sanâi’*, ts., 2/331; İbn Âbidîn, *Reddü’l-muhtâr*, 2/398.

⁵⁰ İbn Âbidîn, *Reddü’l-muhtâr*, 2/594.

⁵¹ Ebû Abdullâh Muhammed b. İsmâil b. İbrâhîm el-Cu’fi el-Buhârî, *Sahîhu’l-Buhârî* (Şam: Dâru İbn Kesîr, 2002), “*Nikâh*”, 85.

⁵² Abdülvehhâb eş-Şa’rânî, *Keşfü’l-gumme an cemû’l-ümme* (Beyrut: 2007), 2/96. (لا تجمعو النساء و هن) كار هات

⁵³ *Fetâvâ-yı Abdurrahîm*, 1/198.

el-Cevâb: Teberru ise olur, mehr-i muaccel ise olmazlar."⁵⁴

Mehirin bakır parayla belirlenmesi durumunda, akdin yapıldığı tarih ile ödeme yapılacağı tarih arasında değer kaybı yaşanmışsa, bunun nasıl telafi edileceği fetvalara yansımıştır:

“Mangır râyic iken Zeyd Hind’i şu kadar bin mangır mehir tesmiyesiy-
le tezevvüc idüb bade’d-duhûl mangır kâsid olub badehu Zeyd Hind’i tatlık
eylese Hind Zeyd’den ol kadar mangırın yevm-i kesâdda altun veya gümüş
olan kıymetini almak istedikte Zeyd razı olmayub ol kadar mangır veririm
demeye kâdir olur mu?

el-Cevâb: Olmaz."⁵⁵

Koca, karısını müstakil olarak kalabileceği anahtarı kendine ait bağımsız
bir bölümde iskân etmelidir:

“Zeyd ancak bir odası olan menzilde zevcesi Hind ile validesini iskân ey-
lese Hind, Zeyneb ile sâkine olmam. Benim galk u merâfıkı başka oda ittihaz
u iskân eyle demeye kâdire olur mu?

el-Cevâb: Olur."⁵⁶

Bazı istisnai durumlarda kadının kendi mülk evinde oturduğu görülmek-
tedir. Bu durumda kocasının onun evinde oturması bazı kısıtlamalara tabi
olabilir:

“Zeyneb kendi mülk-i müstakil olan evinde zevci Zeyd’in alakası yoğ iken
sakine olsa Zeyd ile böyle iken Zeyd ol evde Zeyneb’in üzerine genç cariyeler
tutub vaty eylese, Zeyneb Zeyd’e benim kendi mülk evimde oturub gözüme
karşu bana böyle cefa etmeğe tahammül edemem bir gayrı ev tut var cariyele-
rini anda alıgıt ne eylesen eyle, demeye kâdire olur mu?

el-Cevâb: Olur."⁵⁷

Kur’ân-ı Kerim’de eşler arasındaki ilişkilerin düzenlenmesinde, hak ve
sorumlulukların belirlenmesinde “ma’rûf” ilkesine atf yapıldığı görülmek-
tedir.⁵⁸ Bu ilke “aklın ve dinin onayladığı, toplumsal vicdanın kabul ettiği”
davranışları ifade etmektedir. Bu bağlamda Kur’ân’da ve hadislerde erkeğin,

⁵⁴ Nisarî Ali b. Mehmed Efendi, *Fevâidü'l-Âliyye*, (Çorum Hasan Paşa Yazma Eser Kütüphanesi, 1692), 40b.

⁵⁵ *Fetâvâ-yı Feyziyye* (Dersâadet: 1324), 1/87. (Fetâvâ-yı Ali Efendi ile birlikte)

⁵⁶ *Fetâvâ-yı Atâiyye*, (Çorum Hasan Paşa Yazma Eser Kütüphanesi, 1648), 96a.

⁵⁷ *Fetâvâ-yı Akkirmânî* (Yazmalar, 1134), 14a.

⁵⁸ Bakara 2/228

eşinin akrabalarıyla görüşmesine kısıtlama getirme yetkisinden söz edilmiştir. Ancak fıkıh ve fetva kitaplarında naslara dayanmayan, dönemlerinin ataerkil bakış açısını yansıtan bazı tutumlara rastlanmaktadır. Konuyla ilgili bazı örnekler şunlardır:

Koca, karısının ebeveyni ile görüşmesini haftada bir, diğer akrabalarıyla görüşmesini yılda birle sınırlayabilir. Haftalık görüşmede ebeveyn, kocanın izni olmadan gece yatisına kalamazlar.⁵⁹ Ebeveyninin haftalık görüşmelerde eşini olumsuz etkilediğini düşünürse, bu görüşmeye de izin vermeyebilir:

“Zeyd zevcesi Hind’i babası evine vardığı takdirce ifsad eder deyu havf idüb varmakdan mene kâdir olur mu?

el-Cevâb: Hind’in babası ehl-i fesad olub ifsad ihtimali galib ise olur.”⁶⁰

“Zeyd’in zevcesi Hind’in vâlideyni Hind’i Zeyd’in menziline gelüb ziyaret ettikçe Hind’i Zeyd ile hüsn-i zindegâne etmesün deyu idlâl eder olsalar halen Zeyd Hind’in valideynini menziline duhûlden mene kâdir olur mu?

el-Cevâb: Olur.”⁶¹

Mezhebin temel yaklaşımına göre koca peşin mehri ödediği takdirde eşini başka bir memlekete götürebilir. Bazı fakihler zamanın kötülüğünü, gurbette yabancılara kötü davranıldığını ileri sürerek mehri ödese de eşini başka bir memlekete götüremeyeceğini savunmuş, fetvada bu görüşü esas almıştır.⁶² Kimileri sefer mesafesine ulaşmayan yakın yerleşim yerlerine götürebileceğini kabul ederken, kimileri de mesafeden ziyade kadının bu mekân değişikliğinden zarar görüp görmeyeceği üzerinde durmuştur.⁶³ Osmanlı ulemasının fetvalarında genelde sefer mesafesi esas alınmıştır:

“Zeyd İstanbullu olan Hind’i İstanbul’da tezevvüc ve duhûl edüb bade ifâi’l-muaccel Hind’i kendi kasabası olan Kasımpaşa’ya götürmek istedikte Hind imtinâa kâdire olur mu?

el-Cevâb: Olmaz.”⁶⁴

“Zeyd zevcesi Hind’i bilâ-rıdâihâ müddet-i seferden eksik yere alıp gitmeğe kâdir olur mu?

⁵⁹ *Behcetü’l-fetâvâ*, 1/71.

⁶⁰ *Fetâvâ-yı Yahyâ*, (Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi, 18483), 17a.

⁶¹ *Fetâvâ-yı Abdurrahîm*, 1/209; *Çeşmîzâde, Hulâsatü’l-ecvibe*, 1/50; Mehmed Zihni, *Münâkehât ve Mufârakât*, 120.

⁶² Abdullah b. Mahmûd Mevsîlî, *el-İhtiyâr* (Beyrut: 1975), 3/109.

⁶³ Bk. İbn Âbidîn, *Reddül-muhtâr*, 2/360, 361.

⁶⁴ *Fetâvâ-yı Atâiyye*, (Çorum Hasan Paşa Yazma Eser Kütüphanesi, 1648), 96a.

el-Cevâb: Olur. Mehr-i müeccelini eda edicek"⁶⁵

"Zeyd bir kasabada sakine olan Hind'i tezevvüc ve duhûl ettikten sonra Hind'i bir günlük bu'du olan çiftliğe götürmek istedikte Hind imtinâa kâdire olur mu?

el-Cevâb: Olmaz. Bu surette Hind imtina edüb gitmese nafakası Zeyd üzerine lazım olur mu?

el-Cevâb: Olmaz." Fetvanın naklinden de anlaşıldığı üzere bu meselede de mehrin önceden ödenmiş olduğu farz edilmektedir.⁶⁶ Konuyla ilgili fetvalarda ekonomik şartlar zorlansa da kadın lehine bir tavır alındığı görülmektedir:

"Zeyd bir belde ahalisinden Hind'i ol beldede tezevvüc ettikten sonra Zeyd ol beldede menzirim muhterik oldu, mesken istikrasında suûbet vardır deyu Hind'i rızasız ol beldeye mesâfe-i sefer-i baîd olan kendi beldesine götürmeğe kâdir olur mu?

el-Cevâb: Olmaz."⁶⁷ Sefer mesafesiyle, en kısa günlerde normal yürüyüşle üç günde varılabilecek uzaklık kastedilmektedir.⁶⁸

Kadının ev işleri yapma yükümlülüğü konusuna gelince, kazâen kadın yemek pişirmekle yükümlü değildir. Zira "mut'a mülkiyeti" üzerine kurulan nikâh akdinin kadına kazâen yüklediği tek yükümlülük, aile konutunda kocanın isteklerine âmâde olarak beklemek, teknik tabiriyle "ihtibâs"tır.⁶⁹ Bundan dolayıdır ki "zevc, zevcesini muamele-i zevciyyetten başka bir şeye cebredemez."⁷⁰ Ancak diyâneten Hz. Peygamber'in Hz. Ali ve Hz. Fatıma arasında yaptığı iş bölümü dikkate alınarak yemek pişirmek kadının sorumluluğunda olmaktadır. Meselenin kazâî boyutuna gelince, eğer kadın yemek pişirmeyi becerebilen bir hanım değilse, koca yemeği temin etmelidir. Kadın yemek pişirebildiği halde pişirmiyorsa, koca eşini yemek pişirmeye zorlayamazsa da ona sadece katıksız ekmek temin eder. Kadın yemek yaptığı takdirde eşinden ayrıca ücret talep edemez, zira bu hususla zaten diyâneten yükümlüdür.⁷¹ Meselenin fetvalara yansımaları şöyledir:

⁶⁵ Nisârî, *Fevâidü'l-Âliyye*, (Çorum Hasan Paşa Yazma Eser Kütüphanesi, 1692), 40b.

⁶⁶ *Fetâvâ-yı Atâiyye*, (Çorum Hasan Paşa Yazma Eser Kütüphanesi, 1648), 95b.

⁶⁷ *Behcetü'l-fetâvâ*, 1/71.

⁶⁸ *Behcetü'l-fetâvâ*, 1/71. Bu uzaklık günde 6 saat yürünebildiği ve yaklaşık 30 km. yol kat edilebildiği farz edilerek, günümüzde takriben 90 km. kabul edilmektedir.

⁶⁹ İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr*, 2/652.

⁷⁰ Mehmed Zihni, *Münâkehât ve Mufârakât*, 116.

⁷¹ İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr*, 2/648; Mehmed Zihni, *Münâkehât ve Mufârakât*, 121, 122; Seydişehirî, *Kitâbü'n-nikâh ve't-talâk*, 108.

“Zeyd et ve un getürdükte zevci Hind’e pişirmek lazım gelir mi?

el-Cevâb: Gelir. Âmâl-i hâric erkek, dâhil avretindir.

Hind imtinâ edüb hazırca taâm getir yiyelim dedikte, Zeyd hâkim-i şerîate mürâfaa olub hâkim fetva ile hüküm eylemeyüb cebr olunmaz dese, şeran fetvada müstehak olup hükümde müstehak olmamak caiz olur mu?

el-Cevâb: Olur.”⁷² Görüldüğü üzere bu fetvada meselenin hem diyânî (dinî) hem de kazâî (hukukî) boyutuna temas edilmiş, kadının yemek pişirmekle dinen yükümlü sayıldığı halde, hukuken buna zorlanamayacağı ifade edilmiştir.

“İhtibas” anlayışının bir gereği olarak kadının aile konutundan dışarı çıkması kocanın iznine bağlanmıştır. Bu hususta Kur’ân ve hadislerde bir hüküm bulunmamasına rağmen, fakihlerin dönemlerindeki anlayışın bir yansıması olarak kısıtlayıcı bir takım değerlendirmelere yer verdikleri görülmektedir. Ancak bu kısıtlamaların ilgili dönemde dahi hayatın normal akışıyla uyusabilmiş olması, özellikle kadının aktif bir şekilde üretim sürecinin içerisinde olduğu kırsal kesimler için pek mümkün görünmemektedir. Kısıtlayıcı yaklaşıma örnek olarak şu fetvalar zikredilebilir:

“Zeyd’in zevcesi Hind, Zeyd’den izinsiz sokaklarda gezüb yürür olsa, Zeyd Hind’i darb etmekle nesne lazım olur mu?

el-Cevâb: Olmaz.”⁷³

“Zeyd’in zevcesi Hind, izinsiz yabanlarda gezer olmağla Zeyd menziline kapusunu Hind’in üzerine kilitleyib Hind’i mene kâdir olur mu?

el-Cevâb: Olur.”⁷⁴

Evden çıkmanın bir şeyhe intisap gibi dini referanslı gerekçelere bağlanması da kabul edilmemektedir:

“Hind şeyh namına olan Zeyd’den inâbet itdim deyu zevci Amr’a sen bî’atlı değılsin bana kırbân olma deyüb zevci [Amr’ın] izninsiz ekser evkâtte çıkub şeyhime giderim deyu gitse Hind’e ne lazım olur?

el-Cevâb: Tazîr-i şedîd ile zecr u men olunur.”⁷⁵

Tazirden kastedilen had ve kısas cezalarını gerektiren suçlar dışındaki

⁷² Pîr Mehmed Üskûbî, *Fetâvâ-yı Üskûbî*, 1694, 31b, 32a.

⁷³ *Fetâvâ-yı Atâiyye*, (Çorum Hasan Paşa Yazma Eser Kütüphanesi, 1648), 96b.

⁷⁴ *Fetâvâ-yı Atâiyye*, (Çorum Hasan Paşa Yazma Eser Kütüphanesi, 1648), 97a.

⁷⁵ *Fetâvâ-yı Abdurrahîm*, 1/122.

yasak eylemleri işleyenlere, hâkimin takdir ederek uyguladığı yaptırımlardır. Bazı hususlarda kocanın da karısına tazir uygulayabileceği söylenmiştir. Bunlar kadının kocası için süslenmeyi reddetmesi, ondan izin almadan evden ayrılması, bir mazereti olmadığı halde ilişki talebini geri çevirmesi ve gusül abdesti almaması olmak üzere başlıca dört tanedir. Kocanın namaz kılmadığı için karısına tazir uygulamayacağı ifade edilmiştir. Zira kılınan namazın menfaati kadına aittir. Koca ise menfaati kendisine ait hususlarda hakkı ihlal edildiği için tazir uygulamaktadır.⁷⁶ Dikkat edilirse bu maddeler de “mut’a mülkiyeti” ve “ihtibas” kavramlarıyla yakın ilişkilidir. Konuyla alakalı bir fetva şöyledir:

“Zeyd zevcesi Hind’i firaşına davet eyledikte icabet eylemese Zeyd Hind’i tazire kâdir olur mu?

el-Cevâb: Olur.” Fetvanın naklinde de Timurtâş’ye (ö. 1004/1595) atfla kocanın şu dört hususta tazir uygulama yetkisi olduğu ifade edilmiştir: Kadının süslenmemesi, gusül abdesti almaması, evden izinsiz çıkması, yatağa çağrıldığında icabet etmemesi.⁷⁷ Ancak kocanın işaret edilen şerî gerekçeler olmadan eşini dövmesi de tazir cezasının gerektirecek bir suç kabul edilmiştir:

“Zeyd, zevcesi Hind’i bi-gayri vech-i şerî darb eylese Zeyd’e ne lazım olur?

el-Cevâb: Tazir.”⁷⁸

Zaman zaman aile içerisinde yaşanan geçimsizlikler neticesi kadının akrabalarının evine sığındığı da görülmektedir. Bu durumla alakalı bir fetva şöyledir:

“Müteehhil olan Zeyd’in li-ebeveyn ammîsi kızı olan Hind ile zevci Amr’ın zindegânîsi olmayub daima Hind’i döğüb ve söğdükten gayrı evinden kovub mezkure nâ-çâr olub akâribinden Zeyd’den gayrı varacak kimsesi dahi olmağın bir gece Zeyd’in evinde hatunuyla bile olsa ehl-i örf, Hind senin nâ-mahremindir deyu Zeyd’den bir miktar akçe cerime almağa kâdir olur mu?

⁷⁶ Hüsrev Mehmed Efendi Molla Hüsrev, *Dürerü’l-hükkâm* (İstanbul: 1319), 2/77. Mamafih namaz kılmadığı takdirde kocanın karısına tazir uygulayabileceğini savunan fakihler de vardır. Bk İbn Âbidîn, *Reddül-muhtâr*, 3/189.

⁷⁷ *Fetâvâ-yı Feyziyye*, 1/221.

⁷⁸ *Fetâvâ-yı Ali Efendi* (Dersâadet: 1325), 1/158; Debbağ-zâde Numan Efendi, *Fetâvâ-yı Nûmaniyye* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, 1080), 274a.

el-Cevâb: Olmaz. Hususen hatunıyla bile ola hususen Zeyd mahûfün aleyh olmaya."⁷⁹

Evlilik hayatı içerisinde haklar ve sorumluluklar konusunda dikkat çeken diğer bir örnek ise çocuk düşürme olayında sorumluluğun nasıl tespit edileceğidir. Anneye müessir fiil îkâ edilmesi sonucu cenînin düşmesi durumunda ceninin yakınlarına, "gurre" adı verilen bir tazminat ödenmelidir ki bu da tam diyetin yirmide birine (% 5) tekabül etmektedir. Ancak bu fiili annenin işleme durumunda hukuki sorumluluğun nasıl olacağı fetvalarda ele alınmıştır:

"Zeyd'in zevcesi Hind-i hâmil Zeyd'in izninsiz ıskât-ı cenin için ilâc etmekle müstebînü'l-hulka bir cenin-i meyyit ilkâ eylese Hind'e ne lazım olur?"

el-Cevâb: Gurre." Fetvanın naklinde de belirtildiği üzere eğer bu işlem kocanın rızasıyla yapılırsa, hukuki sorumluluk doğmamaktadır.⁸⁰

4. Nafaka Yükümlülüğü

Nikâh akdinin kocaya yüklediği mali yükümlülüklerden birisi de eşin nafakasını temin etmektir. Ancak nafaka yükümlülüğü de mut'a mülkiyeti kavramıyla yakından alakalıdır. Bu bakımdan hangi niteliğe sahip olan eşlerin nafakaya hak kazandığını fetvalardan takip edebiliriz:

"Cimâa mutfika olub nâşize olmayan Hind'in nafakası Zeyd üzerine lâzıme olur mu?"

el-Cevâb: Olur." Fetvanın naklinden de anlaşıldığı üzere nafaka yükümlülüğünün doğması için kadının mut'a mülkiyetinden kaynaklanan faydanın elde edilmesine uygun bir yapıda olması ve aile konutunu izinsiz terk etmeyerek "nâşize" (itaatsiz) konumuna düşmemesi, ihtibâsa riayet etmesi gerekmektedir.⁸¹ Bu durumda fiziki yapısı mut'a mülkiyetinden kaynaklanan faydanın elde edilmesine uygun olmayan eşin nafaka hakkı gündeme gelmektedir:

"Zeyd altı yaşında olan sağîre kızı Hind'i Amr'a tezvîc eylese Hind maslahat-ı ricâle sâliha olmadan Hind'in nafakası Amr üzerine lâzime olur mu?"

el-Cevâb: Olmaz."⁸² Görüldüğü üzere bu fetva da küçüklerin evlendiril-

⁷⁹ *Fetâvâ-yı Akkirmânî* (Yazmalar, 1134), 33a.

⁸⁰ *Fetâvâ-yı Ali Efendi* (Dersââdet: 1325), 2/300; *Fetâvâ-yı Atâiyye*, (Çorum Hasan Paşa Yazma Eser Kütüphanesi, 1648), 153b; Debbağ-zâde Numan Efendi, *Fetâvâ-yı Nûmaniyye* (Esad Efendi, 1080), 278b-288a.

⁸¹ *Fetâvâ-yı Ali Efendi*, 1/117.

⁸² *Fetâvâ-yı Ali Efendi*, 1/116.

mesini uygun gören ve nikâh akdini mut'a mülkiyeti üzerine kurulu bir akit olarak tasavvur eden anlayışı yansıtmaktadır.

Maslahat-ı ricâle sâliha olmanın yanında, aile konutunda ikamet de şarttır:

“Zeyd’in zevcesi Hind, Zeyd’in menzilinden Zeyd’in izninsiz bi-gayri hakkın hurûc edüb bir müddet karındaşı Amr’ın mezilinde nâşize sâkine olsa Hind ol müddette nafakaya müstehikka olur mu?”

el-Cevâb: Olmaz.⁸³ İhtibâs şartı gerçekleşmediği için kadının hapse atılması, kaçırılması, kocası yanında olmadan hacca gitmesi durumunda kocanın nafaka mükellefiyeti yoktur.⁸⁴ Kadının babası hasta ve bakıma muhtaç olduğu takdirde babasının yanına giderek ona bakabilir. Koca buna engel olamaz ancak bu dönem için nafaka vermeye mecbur değildir.⁸⁵ Ancak koca peşin mehri ödemediği takdirde kadın aile konutuna taşınmamakla nâşize sayılmadığı gibi nafaka hakkı da devam etmektedir:

“Zeyd, Hind’i şu kadar akçe mehr-i muaccel tesmiyesiyle tezevvüc ettikten sonra Zeyd Hind’e mehr-i muaccelini vermemekle Hind nefsinin Zeyd’e teslim etmeyüb kendi menzilinde sâkine olsa Hind’in nafakası Zeyd üzerine lâzime olur mu?”

el-Cevâb: Olur.⁸⁶

Nafaka kapsamına barınma, giyinme ve gıda ihtiyacının karşılanması girmektedir. Ancak Hanefiler tedavi masraflarını nafaka kapsamında görmemektedirler:

“Zeyd’in zevcesi Hind marîza olup ilâca ve tîmâr-ı tabîbe muhtâce oldukda ücret-i tabîb Zeyd üzerine lâzime olmayub Hind üzerine lâzime olur mu?”

el-Cevâb: Olur. Ebu’l-Hayr⁸⁷ Doğum esnasında ebe çağırıldığı takdirde bunun ücretini kimin vereceği tartışılmıştır. Bazı fıkıhçılar doğumun da tedavi kapsamına girdiği için ücreti kadının vermesi gerektiğini, bazıları ise doğumun cinsel ilişkinin bir uzantısı olduğu için erkeğin vermesi gerektiğini sa-

⁸³ *Fetâvâ-yı Ali Efendi*, 1/116.

⁸⁴ *Mevsîlî, el-İhtiyâr*, 4/5.

⁸⁵ İbn Âbidîn, *Reddül-muhtâr*, 2/664; Mehmed Zihni, *Münâkehât ve Mufârakât*, 121; Seydişehirî, *Kitâbü’n-nikâh ve’t-talâk*, 107.

⁸⁶ *Fetâvâ-yı Ali Efendi*, 1/117.

⁸⁷ Dürrîzâde Mehmed Ârif Efendi, *Netîcetü’l-fetâvâ* (İstanbul: 1265), 59. Ayrıca bk. *Behcetü’l-fetâvâ*, 1/121.

yunmuştur.⁸⁸ Tedavi gideri gibi günümüzde önemi tartışılmayan bir hususun neden nafaka kapsamı dışında bırakıldığı araştırmaya muhtaçtır. Meseleye “mut’a mülkiyeti” açısından yaklaşıldığı takdirde dahi sağlıklı olmayan bir kadının “maslahat-ı ricâle sâliha” olamayacağı açıktır. Mamafih bu konuda Tanzimat sonrası süreçte zihin karışıklığı yaşandığı, 19. yüzyıl şeyhülislam-larından Mehmed Refik’in (öl. 1288/1871) kocanın tedavi giderini ödemekle “yükümlü olmadığı” ve “yükümlü olduğu” şeklinde iki ayrı fetvasının kaydedilmesinden anlaşılmaktadır.⁸⁹

5. Evliliğin Sona Ermesi

Evliliğin sona ermesi hususunda en çok başvurulan yöntem, kocanın tek taraflı iradesiyle evlilik birliğine son vermesi yani “talâk” uygulamasıdır. Talâk “boş ol”, “sen boşsun”, “seni boşadım” gibi sarih lafızlarla uygulanabileceği gibi, kinayeli lafızlarla da uygulanabilmektedir. Bu lafızlarla boşama gerçekleşmesi, kocanın niyetine bağlıdır. Konuyla alakalı bir fetva şöyledir:

“Zeyd, hîn-i gazabında zevcesine ‘evimden çık git’ dese yahut ‘yıkıl git’ dese yahut ‘senin sende benim bende’ dese talâk vaki olur mu?”

el-Cevâb: Kinâyâtıdır. Talâka niyet oldukça bir bain talakla boş olur.”⁹⁰

Ancak boşama meydana gelmesi için kocanın böyle bir niyeti olduğunu söylemesi yeterli olmayıp, ilgili lafızlarla bu sözlü tasarrufu gerçekleştirmelidir:

“Zeyd zevcesi Hind ile çekişdikde Hind Zeyd’e murâdın nedir dedikde, Zeyd murâdım seni boşamadır deyüb lakin boşamasa Zeyd mücerred böyle demekle Hind boş olur mu?”

el-Cevâb: Olmaz.”⁹¹

Bu arada önem taşıyan meselelerden birisi de bazı lafızların “sarih” ya da “kinâyeli” kategorilerinden hangisine yerleştirileceği konusundaki görüş ayrılığıdır. Kimi zaman fıkıh kitaplarında kinayeli lafızlar arasında gösterilen bir ifadenin, örfün değişmesine bağlı olarak, sarih boşama lafzı kabul edilmesi gerektiği savunulmuştur.⁹² “Îrâdetin elinde olsun” ifadesi çerçevesinde

⁸⁸ İbn Âbidîn, *Reddül-muhtâr*, 2/649.

⁸⁹ *İlaveli Mecmua-i Cedîde* (İstanbul: 1326), 156. Mehmed Refik’in ikinci fetvada “olur” lafzı kullanılarak kocanın yükümlülüğünü öngören bir fetva vermiş olması bizde tereddüt uyandırmış ise de hata-savab cetvelinde ilgili sayfada buna yönelik bir düzeltme yapılmamıştır (s. 4).

⁹⁰ Nisarî, *Fevâidül-Âliyye*, (Çorum Hasan Paşa Yazma Eser Kütüphanesi, 1692), 41b.

⁹¹ *Fetâvâ-yı Feyziyye*, 1/117, 118.

⁹² Örnek olarak bk. İbn Âbidîn, “Şerhu ukûdi resmîl-müftî”, 1/45.

yaşanan tartışmalar, bu bağlamda güzel bir örnek teşkil etmektedir. Genelde 17. yüzyıl şeyhülislamlarının fetvalarında bu lafzın fıkıh literatüründeki (امرک بیدک) ifadesinin karşılığı olarak düşünülüp, kocanın karısına boşama yetkisi vermesi (tefviz-i talâk) için kullanılan lafızlar kapsamında değerlendirildiği anlaşılmaktadır. Bu durumda kadın ilgili ifadenin söylendiği ortamda kendini boşadığı takdirde ayrılık meydana gelmektedir:

“Zeyd gazab halinde zevcesi Hind’e talâk zikretmeksizin “irâdetin elinde olsun” dese talâk vaki olur mu?

el-Cevâb: Hind ol meclista nefsinı tatlık etti ise olur.”⁹³

“Zeyd zevcesi Hind’e “irâdetin elinde olsun” dedikte, Hind ol mecliste nefsinı ihtiyar etmeyüb birkaç gün mürûr edüb Zeyd’e incindikte ‘Ben nefsimi ihtiyar ettim’ dese, Hind Zeyd’den mübâne olur mu?

el-Cevâb: Olmaz.”⁹⁴

“Zeyd zevcesi Hind’e ‘irâdetin elinde olsun’ dedikte Hind ol mecliste ancak ‘gönlün bilir’ deyüb gayrı nesne söylemese Hind mübâne olur mu?

el-Cevâb: Olmaz.”⁹⁵

“Zeyd zevcesi Hind’e ‘irâdetin elinde olsun’ dedikte Hind ol mecliste sükût edüb nesne söylemese mücerred böyle demekle Hind boş olur mu?

“el-Cevâb: Olmaz.”⁹⁶

Ancak 18. yüzyıl şeyhülislamlarından Yenişehirli Abdullah Efendi, örfe gönderme yaparak artık bu ifadenin sarıh boşama lafızları kapsamında kabul edilmesi gerektiğini savunmuştur:

“İrâdetin elinde olsun, demek (امرک بیدک) manasına olmayub talâk-ı zevcede müteâref olan belde ahalisinden Zeyd, müzâkere-i talâk esnasında zevcesi Hind’e “irâdetin elinde olsun dese, Hind Zeyd’den bâin talâk boş olur mu?

el-Cevâb: Olur. Bu surette Zeyd’in talâk niyeti yahud Hind’in ol mecliste kendini tatlıki lazım mıdır?

el-Cevâb: Değildir.”⁹⁷ Sonraki dönem fıkıhçılarınun da örfteki değişmeyi

⁹³ *Fetâvâ-yı Yahyâ*, (Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi, 18483), 22a.

⁹⁴ *Fetâvâ-yı Yahyâ*, (Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi, 18483), 22b, 23a.

⁹⁵ *Fetâvâ-yı Atâiyye*, (Çorum Hasan Paşa Yazma Eser Kütüphanesi, 1648), 105a.

⁹⁶ *Fetâvâ-yı Ali Efendi*, 1/77.

⁹⁷ *Behcetü'l-fetâvâ*, 1/82.

dikkate alarak bu konuda Abdullah Efendi'nin fetvasını esas aldıkları görülmektedir.⁹⁸

Talâk konusunda en çok karşılaşılan problem, üç boşama hakkının kullanılması durumunda ortaya çıkan beynûnet-i kübrâ (kesin ayrılık) problemi- dir. Zira bir koca eşini iki defa boşayabilir. İlk iki boşamadan sonra taraflar dilerlerse yeniden bir araya gelebilirler. Eğer üçüncü boşamada yapılmışsa, kadın artık üçüncü bir şahısla zifafın fiilen gerçekleştiği bir evlilik yapıp, ikinci kocadan da ayrılmadıkça tekrar birinci kocasıyla bir araya gelemez. Bu uygulamaya “tahlîl”, Türkçede yaygın kullanılan tabiriyle “hulle” adı verilmektedir.⁹⁹ Ancak bu ikinci evliliğin gerçek bir evlilik olması ve normal sebeplerle sonuçlanması gerekmektedir. Formalite olarak ikinci evlilik yapılmasını Hz. Peygamber ağır bir dille yasaklamışsa da tatbikatta bu tür evlilikler yapılmış, bunların diyâneten uygun olmasa da kazâen geçerli olduğu ifade edilmiştir. Konuyla ilgili bir fetva şöyledir:

“Hulle-i şeriyye lazım olan Hind'e Zeyd, zevc-i evveline helal olmak için hulle etmekle şeran (لعن الله المحلل و المحلل له)^{100*} de dâhil olur mu?

el-Cevâb: Olmaz. Belki me'cûr olur. Kerahet kavil ile tahlîl şart olunmadadır.”¹⁰¹ İlgili hadiste Hz. Peygamber, formalite nikâha razı olan birinci ve ikinci kocaya lanet etmektedir. Ancak Üskübî, Hanefî fıkıhçıların sık başvurduğu bir yorumla, bu lanetin evliliğin formalite olduğunun nikâh kıyılırken sözlü olarak şart koşulması halinde geçerli olacağını savunmuştur. Böyle olmadığında hulle yapanın sevap bile alacağını ileri sürmüştür.¹⁰²

Bu uygulamada yaşanan problemlerden birisi de ikinci kocanın boşama yapmak istememesidir. Bunu aşmak için de bazı formüller geliştirilmiştir:

“Zeyd'in talâk-ı selâse ile mutallakası olan Zevcesi Hind, Zeyd'den iddeti

⁹⁸ Mehmed Zihni, *Münâkehât ve Mufârakât*, 145. Hüseyin Rahmi Gürpınar'ın *Kocasını Boşayan Hürmüz Hanım* adlı hikâyesinde geçen “Şimdi irâden elinde olsun deyiveririm!” ifadesinden, ilgili kullanımın XX. yüzyılın başlarında İstanbul'da sarih boşama lafzı olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bk. Hüseyin Rahmi Gürpınar, “Kocasını Boşayan Hürmüz Hanım”, *Kadınlar Vâizi* (İstanbul: 1336), 92.

⁹⁹ İbnü'l-Esir, *en-Nihâye fi garibi'l-hadis ve'l-eser*, (Beyrut: 2017), 324; Mehmed Salâhî, *Kâmus-i Os-mânî* (İstanbul: 1313), 3/280.

¹⁰⁰ * “Allah formalite evlilik yapan ikinci kocaya da bu evliliğe razı olan birinci kocaya da lanet etsin!”

¹⁰¹ Pîr Mehmed Üskübî, *Fetâvâ-yı Üskübî*, (Çorum Hasan Paşa Yazma Eser Kütüphanesi, 1694), 36a.

¹⁰² Molla Hüsrev, *Düreri'l-hükkâm*, 2/386, 387; Ebül-İhlâs Hasen b. Ammâr b. Alî eş-Şürübülâli el-Vefâî el-Mısırî Şürübülâli, *Gunyetü zevi'l-ahkâm fi buşyeti Düreri'l-hükkâm* (İstanbul: 1319), 2/386, 387.(Dürer ile birlikte).

munkaziye olduktan sonra nefsinin Zeyd'in abd-i memlukü Amr-ı kebîre tezvîc edüb Amr dahi tezevvüc ve duhûl ettikten sonra Zeyd Amr'ı Hind'e hibe ve teslim, Hind dahi kabz ve kabul edüb Amr'a malike olmağla nikâh münfesihsin olsa, Zeyd Hind'i Amr'dan iddeti çıktuktan sonra almak caiz olur mu?

el-Cevâb: Olur.¹⁰³ Burada kadın iddeti dolduktan sonra ilk kocasının kölesiyle bir evlilik yapıyor ve zifaf gerçekleşiyor. Daha sonra köle olan ikinci koca kadına hibe edilince nikâh fesh oluyor ve kadının ilk kocasına dönmesine bir engel kalmıyor. Bu formülle ikinci kocanın ayrılmak istememe ihtimalinin önüne geçiliyor. İlk koca Müslüman ve eşi zimmi ise, koca üç talâkla boşamışsa, ikinci kocanın zimmi olması halinde de hulle gerçekleşmektedir:

“Zeyd zevcesi Hind-i zimmiyeyi üç talâk tatlîk edüb badehû Hind-i zimmiyeye zimmî Agob'a tezevvüc edüb bade'd-duhûl Agob Hind'i tatlîk ve iddeti hurûcdan sonra Zeyd Hind'i almağa kâdir olur mu?

el-Cevâb: Olur.¹⁰⁴

Bu meyanda sık karşılaşılan bir uygulamada boşamanın şarta bağlanmasındır (tâlîkü't-talâk). Boşamanın şarta bağlanmasını temellendirmek için bazı fukahânın talâkın hak düşürücü bir tasarruf (iskât) oluşuna dikkat çektiği görülmektedir. Nitekim Hanefî fakîh Haddâdî (ö. 800/1397) talâkın nikâhla kazanılan, eşin cinselliğinden yararlanma hakkının iskâtî mahiyetinde olduğunu, bundan dolayı şarta bağlanabileceğini ifade etmektedir.¹⁰⁵ Bu izahta da “mut'a mülkiyeti” kavramına gönderme yapıldığı dikkatten kaçmamaktadır. Hem üç talak hakkının bir seferde kullanılması hem de bunun şarta bağlanabilmesi, hangi ifadelerle boşamanın gerçekleşip hangileriyle gerçekleşmeyeceği hususunda tartışmalara sebep olmuştur:

“Zeyd 'talâk-ı selâse üzerime olsun bir dahi filan işi işlersem' deyüb sonra ol fiili işlerse talâk vaki olur mu?

el-Cevâb: Olmaz deyu Ebussuûd Hazretleri iftâ etmişlerdir. Lakin savâb olan Kâdî-zâde Efendî'nin tahkikidir ki ihtilâfidir. İki rivayet vardır. Her birini bazı ulema tercih etmiştir. İhtiyat eden feragat eder deyu mabeynini tercih

¹⁰³ *Fetâvâ-yı Atâiyye*, (Çorum Hasan Paşa Yazma Eser Kütüphanesi, 1648), 69b.

¹⁰⁴ Nisarî, *Fevâidü'l-Âliyye*, (Çorum Hasan Paşa Yazma Eser Kütüphanesi, 1692), 42b.

¹⁰⁵ Radiyüddîn Ebû Bekr b. Ali b. Muhammed Haddâd, *el-Cevheretü'n-neyyire* (İstanbul: 1321), 2/38. Üç talak ve şartlı boşamayla alakalı geniş bilgi için bk. Kaşif Hamdi Okur, “İslam Hukukunda Boşama Yemini (Talâka Yemin) Meselesi”, *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi* 8/15 (Haziran 2009), 5-30.

etmişlerdir.”¹⁰⁶ Üç talak ile boşamanın şarta bağlanması durumunda, bu şartın nasıl aşılabileceği de fetvalarda cevabı aranan meselelerdendir:

“Zeyd ‘Amr’a kızımı verirsem avretim üç talak boş olsun’ dese badehû vermek isteyecek nice etmek gerektir?

el-Cevâb: Kendi karışmayub mehmâ emken men idüb kızı sair akrabası vericek nesne lazım olmaz. Avretin bâin talâk boşayub bade’l-idde kendi verese dahi nesne lazım olmaz. Ebussuûd”¹⁰⁷ bazı durumlarda da şartın gerçekleşip gerçekleşmediği sorgulanmaktadır:

“Zeyd eğer şarâb içersen zevcem boş olsun dese, hamrdan maada müskiri şürble talâk vaki olur mu?

el-Cevâb: İhtilâfîdir.” Fetvanın naklinde Kâdîhân’dan şu ifadeler aktarılmaktadır: “bir kişi şarap içmemeğe yemin etse, herhangi bir içeceğe niyet etmese yemin “hamr” üzerine kabul edilir. Bizim örfümüzde ise yemin her müskirati kapsar.”¹⁰⁸ İhtilaf, Hanefîlerde üzüm ve hurmadan elde edilen “hamr” adı verilen içeceklerle, diğer maddelerden elde edilen müskiratın hükümü konusunda farklılıklar bulunmasından kaynaklanmakta ve çözüm için örfün hakemliğine başvurulmaktadır.

Boşama keyfiyeti ile alakalı önemli bir tartışma konusu da sözlü bir tasarruf olan talakın ispat problemidir. Erkeğin yaptığı boşamayı inkâr etmesi halinde, dini hassasiyeti olan kadın zor durumda kalmaktadır:

“Hind zevci talak-ı selâse ile boşadığın bilüb amma münkir olub halâsa elinde mecal olmasa zinaya râziye olmayacak neylemek gerek? Kendiyü katl eylesün mü? Yoksa zevci mi öldürsün? Yoksa firar mı eylesün? Yoksa hâkime alıgidüb yemin vermek kifayet eder mi?”

el-Cevâb: Nefsi katil caiz değildir. Yemin versün. Eğer yalan yere iderse gayrı vechile halâsa mecali yok ise zehir ile katl eylesün tâ ki dünyada dahi söz gelmeye.”¹⁰⁹ Ancak kadın hem problemi çözmek hem de birinci eşle kalmaya devam etmek istiyorsa şöyle bir çözüm önerilmektedir:

“Hind bir veçhile yedinden halâsa mecâli olmayub lakin zevcin haberi yok iken birine tezevvüc edüb hulle eylese caiz olur mu?

¹⁰⁶ Nisarî, *Fevâidü’l-Âliyye*, (Çorum Hasan Paşa Yazma Eser Kütüphanesi, 1692), 112b; Çorûmî, *Fetva Suretleri*, (Çorum Hasan Paşa Yazma Eser Kütüphanesi, 1674), 18b.

¹⁰⁷ Veli Yeğân, *Mecmua-i Fetâvâ*, (Çorum Hasan Paşa Yazma Eser Kütüphanesi, 1696), 62a.

¹⁰⁸ Nisarî, *Fevâidü’l-Âliyye*, (Çorum Hasan Paşa Yazma Eser Kütüphanesi, 1692), 43a.

¹⁰⁹ Pîr Mehmed Üskûbî, *Fetâvâ-yı Üskûbî*, (Çorum Hasan Paşa Yazma Eser Kütüphanesi, 1694), 38a, 38b. Ayrıca bk. *Behcetü’l-fetâvâ*, 2/556.

el-Cevâb: Olur. Diyâneten mevsûkan bihâ olmağın [izin] verilmiştir."¹¹⁰ Burada kadına üç boşamayı inkâr eden kocadan habersiz bir başkasıyla formalite evlilik yapıp hulleyi gerçekleştirmesi tavsiye edilmektedir.

Evliliğin sona ermesine etki eden faktörler arasında kocanın gaipliği ve karının ihtidası da yer almaktadır. Bazı örneklerde her iki hususun bir araya geldiği de görülmektedir:

"Diyâr-ı âhârda olub hayatı ve memâtı malum olmayan Zeyd-i zimmînin zevcesi Hind, şeref-i İslâm'la müşerref oldukta Zeyd-i zimmînin yeri malum olmayub arz-ı İslâm'a acz sabit oldukta Amr-ı kâdî Hind'i tefrîk ve âhara akd ü nikâh eylese sahîh olur mu?

el-Cevâb: Olur."¹¹¹

Evlilik hayatını sona erdiren durumlar içerisinde eşlerden herhangi birinin dinden çıkması (irtidat) da yer almaktadır. Bu bakımdan eşlerden birinden dinden çıkmayı gerektiren bir ifade sadır olması halinde evliliğin durumunun ne olacağı fetvalarda ele alınmıştır:

"Zeyd'den kelime-i küfür sadır olsa zevcesi Hind mübâne olduktan sonra Zeyd tecdîd-i iman ettikde Hind'i rızasız cehren tezevvüce kâdir olur mu?

el-Cevâb: Olmaz."¹¹² Görüldüğü üzere koca tekrar Müslüman olsa bile eski eşi istemedikçe onunla bir araya gelememektedir. Ancak kadının dinden çıkması meselesi farklı ele alınmış, hem yeniden İslâm'a hem de eski kocasına dönmeye zorlanmıştır. Bunun gerekçesi olarak da erkeğe nispetle evliliği bitirmek için fazla seçeneği olmayan kadının dinden çıkmayı nikâhın iptali için bir yol olarak kullanmasının önüne geçmektir:

"Hind zevci Zeyd'e bî-huzûr olub 'senden boş düşmek için küfür söyleyim' dese Hind'e ne lazım olur?

el-Cevâb: Küfür söylemeye azm itdüğü gibi kâfire olub Zeyd'den bâyin olur. Amma yine cebirle imana getirülüb tecdîd-i nikâh olur. Ebussuûd."¹¹³

Had cezasının gerektirecek bir suç olduğu için zina, ayrıca evliliği sona

¹¹⁰ Pîr Mehmed Üskûbî, *Fetâvâ-yı Üskûbî*, (Çorum Hasan Paşa Yazma Eser Kütüphanesi, 1694), 38b.

¹¹¹ Nisarî, *Fevâidü'l-Âliyye*, (Çorum Hasan Paşa Yazma Eser Kütüphanesi, 1692), 40b.

¹¹² *Fetâvâ-yı Atâiyye*, (Çorum Hasan Paşa Yazma Eser Kütüphanesi, 1648), 69a.

¹¹³ Veli Yeğân, *Mecmua-i Fetâvâ*, (Çorum Hasan Paşa Yazma Eser Kütüphanesi, 1696), 50b.

erdiren unsurlar içerisinde görülmemektedir. Bu hususla ilgili şu fetva dikkat çekicidir:

“Amr’ın menkûhası Hind’i ecnebi Zeyd ile bir hanede tuttuklarında ehl-i örf Hind’i tutub cerimesini aldıktan sonra tekrar nikâh etmeden Amr’a helal edinmek caiz midir?

el-Cevâb: Esbâb-ı firkatten bir şey muteriz mücerred Hind’in fücûru ile Amr’dan boş olmaz. Caizdir. Amr üzerine tatlık dahi vacib değildir. Hind istiğfar ve tevbe etmek lâzımdır.”¹¹⁴

Bu fetvada hadisenin nispeten yumuşak değerlendirildiği görülmektedir. Bunun yanında eşini kendisini aldatırken suçüstü yakalayan koca ile ilgili fetvalar da daha farklı bir profil ile karşılaşılıyor:

“Zeyd’in zevcesi Hind, nefsinin tâyian Amr’a temkîn edüb Amr da Hind’e zina ederken Zeyd gördükte Amr ve Hind’i katl eylese Zeyd’e nesne lazım olur mu?

el-Cevâb: Olmaz.”¹¹⁵

“Zeyd zevcesi Hind ile ecâ nibden Amr’ı gece ile öpüşüb kocuşub yaturlar iken gördükde ol hinde ikisini dahi bıçak ile urub katl eylese vaki böyle olacak Zeyd’e taarruz olunur mu?

el-Cevâb: Olunmaz.”¹¹⁶ Her iki örnekte zina suçunun ispatı ve uygulanacak müeyyide ile ilgili şartlar bulunmamaktadır. Zira suçun usulüne uygun olarak ispatı ve uygulanacak müeyyide kamu otoritesinin inisiyatifi ile yerine gelir. Bu bakımdan bu fetvalarda görülen eylem tazir kapsamında değerlendirilmiş ve “emr bi’l-mârûf nehy ani’l-münker” olarak nitelenmiştir. Ancak burada önemli olan nokta eylemin suçüstü halinde gerçekleşmesidir. Zira koca daha sonra onları öldürüp böyle bir iddiada bulunsa ispat etmek zorundadır. İspat edemediğinde kendisinin de kısas cezasına çarptırılma ihtimali vardır. Bundan dolayı meselenin diyânî ve kazâî hükmü arasındaki farka dikkat çeken bazı fıkıhçılar, kocanın meseleyi ispatlayamayıp da kısas edilmesi halinde şehit sayılacağını ileri sürmüşlerdir.¹¹⁷ Meseleye temas eden son dönem Osmanlı fıkıhçıları öldürme olayının, suçüstü gerçekleşmesi halinde bir nevi

¹¹⁴ *Fetâvâ-yı Akkirmânî* (Yazmalar, 1134), 14b.

¹¹⁵ *Fetâvâ-yı Ali Efendi*, 1325, 2/291; Debbağ-zâde Numan Efendi, *Fetâvâ-yı Nûmaniyye* (Esad Efendi, 1080), 281a.

¹¹⁶ *Fetâvâ-yı Atâiyye*, (Çorum Hasan Paşa Yazma Eser Kütüphanesi, 1648), 41a.

¹¹⁷ İbn Âbidîn, *Reddül-muhtâr*, 3/179, 180; Ahmed b. Muhammed Tahtâvî, *Hâşiyetü't-Tahtâvî ale'd-Dürri'l-muhtâr* (Bulak: 1382), 2/411.

meşru müdafaa kapsamında değerlendirileceğini savunmuşlardır.¹¹⁸ Nitekim bu mesele yalnızca fıkıh literatüründe değil Osmanlı kanunnamelerinde de bu şekilde düzenlenmiştir:

“Ve bir kimesne kendi avretin bir kimesne ile zina iderken bir yerde bulsa ikisin bile katl itse hemân evi içine cemaat getirüb işhâd itse ol maktullerin varislerinin dâvâları istimâ olunmaya”¹¹⁹ Ancak ortada cinsel içerikli bir eylem yokken kocanın yapacağı saldıran suç teşkil edecektir:

“Zeyd zevdesi Hind’i Amr’ı ecnebi ile bir yerde musâhabet iderken görüp beyinlerinde alâmet-i zina yoğ iken Zeyd Amr ve Hind’i âlet-i câriha ile amden cerh ve katl eylese Zeyd’e ne lazım olur?

el-Cevâb: Kısas.”¹²⁰

Yukarıda yer verilen fetvalarda fertlerin hukuk dışı yaptırım uygulamalarına zemin hazırlayacak bir yaklaşım görülmektedir. Bu yaklaşımlarda dönemin adetlerinin, toplumda yerleşik olan namus telakkisinin etkili olduğu düşünülebilir. Ancak ilgili yaklaşımın hukuk emniyeti açısından tasvip edilmesi mümkün değildir. Nitekim Hz. Peygamber suçüstü yakalama halinde dahi hukuk dışı yaptırım uygulanmasına izin vermemiştir. Liân uygulamasıyla alakalı hükümler de bu kabil olaylar üzerine yürürlüğe girmiştir.¹²¹

Fetvalardan anlaşıldığı kadarıyla toplumda açığa çıkıp aleniyet kesp etmedikçe insanların özel hayatını araştırmak hoş karşılanmamaktadır. Bununla alakalı şu fetvalar dikkat çekicidir:

¹¹⁸ Ömer Hilmi, *Miyâr-ı Adalet* (İstanbul: 1301), 57; Ömer Azmi b. Mehmed Samsunî, *Îzâhu'l-cinâyât fi ahkâmî'l-kısas ve'd-diyât* (İstanbul: Uhuvvet Matbbası, 1328), 190, 191; Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmîyye ve Istilahât-ı Fikhiyye Kâmusu* (İstanbul: 1950), 3/130, 131.

¹¹⁹ Uriel Heyd, *Studies in Old Ottoman Criminal Law* (Oxford, 1973), 59. Konuyla ilgili Bozok Kanunnamesi’de şu hüküm yer almaktadır: “Ve her bir kimesne mahremini nâ-mahrem ile mülâ’abe ve mübâşere iderken görse anları öldürse şer’an kanlı olur örfe suçlu olmaya. Ve bir kimesne didüğü ile öldürse suçlu ve kanlı olur. Meğer şâhid-i şerî kaim ola.” Bk. Ömer Lütfi Barkan, *XV ve XVI ncı asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esas-ları (Kanunlar)* (İstanbul: 1943), 125. Görüldüğü gibi burada da kocanın cezai sorumluluktan kurtulmak için şahit tutması gerekli görülmüştür. Dulkadiroğulları tarafından uygulanan Alâüddekle Bey Kanunu’nda ise “Eğer bir kimse mahremini ecnebi ile mülâ’abe ve mübâşere iderken görse anları öldürse kanlı değildir. Örfen günahlu oldu deyü nesne alınmaya” demek suretiyle bu husus gerekli görülmemiştir. Bk. Barkan, *XV ve XVI ncı asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esas-ları (Kanunlar)*, 121.

¹²⁰ *Fetâvâ-yı Atâiyye*, (Çorum Hasan Paşa Yazma Eser Kütüphanesi, 1648), 147b; *Fetâvâ-yı Ali Efendi*, 2/292; Debbâğ-zâde Numan Efendi, *Fetâvâ-yı Nûmaniyye* (Esad Efendi, 1080), 281b.

¹²¹ Müslim, Ebü'l-Hüseyn Muslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî, *Sahih-i Müslim* (Riyad: Dâru't-tayyibe, 2006), “Lian”, 1948.; Muhammed Takî el-Osmanî, *Tekmiletü Fethi'l-mülhim* (Dımaşk: 2006), 1/171.

“Bir belde hâkim-i olan Zeyd, Hind-i bîkr-i bâliğaya ‘seni Amr vaty eylemiş’ deyu ahz edüb Hind dahi inkâr etdikde Zeyd vech-i şerî üzere müddeâsını isbat edemese Hind’e bir nesne lazım olur mu?

el-Cevâb: Olmaz. Bu surette Zeyd ‘Hind’in bekâreti yoklansun. Eğer zail olmuş ise itham edüb üzerine ceza terettüb ederim’ demeye kâdir olur mu?

el-Cevâb: Olmaz.”¹²²

“Zeyd-i kâdî bazı ere varmayan kızların kızlığını yoklatmak caiz olur mu?

el-Cevâb: Olmaz.”¹²³ Her iki fetvanın naklinde de İbn Melek’e (öl. 797/1394-5) atfen, bekâretin içyüzünün araştırılmasının dini açıdan “kabîh” bir davranış olduğuna dikkat çekilmiş, dinin “setri” yani özel hayata müdahale etmemeyi telkin ettiği vurgulanmıştır. Ayrıca yetişkin olan hanımların müstakil bir kotta oturması meselesi de gündeme gelmiştir:

“Hind-i bâliğanın reyî müctemî ve nefesine me’ mûne ve seyyib olmağla müstekilleten kendi bir menzilde sakine olmak istedikde Hind’in karındaşı Amr ‘gel benimle sakine ol’ deyu bigayri-vechin Hind’e cebre kâdir olur mu?

el-Cevâb: Olmaz. (Mehmed Zeynî)“ Fetvada “seyyib” yani daha önce “evlilik yapmış” kaydı yer almaktadır. Fetvanın naklinde ise “bîkr” yani evlilik yapmamış olan hanımın belli bir yaşa ve olgunluğa geldiği takdirde müstakil oturabileceği ifade edilmiştir.¹²⁴

Evliliğin sona ermesiyle alakalı önemli bir husus da Hanefî mezhebinde kötü muamelenin evliliğin sona erme sebepleri içerisinde kabul edilmemesidir. Bu durum bazen ciddi mağduriyetlere yol açmıştır:

“Zeyd evinde fîsk idüb nâ-mahrem kimesneleri zevcesi Hind üzerine götürüb zina etdirse Hind Zeyd’den müfâratat murâd itdikde Zeyd talâk dahi vermese kâdî Hind’i Zeyd’den tefrika kâdir olur mu?

el-Cevâb: Olmaz. Zevc müfâratatından imtinâ itdikde kâdî menâbına nâib olub tefrik idecek suverden değildir. Tatlık için Zeyd’e cebre dahi kâdir değildir. Lakin Zeyd’e mukaddem ferâgatle muhkem tenbih eyler. Keff u men

¹²² Çorûmî, *Fetva Suretleri*, (Çorum Hasan Paşa Yazma Eser Kütüphanesi, 1674), 14b.

¹²³ Pîr Mehmed Üskûbî, *Fetâvâ-yı Üskûbî*, (Çorum Hasan Paşa Yazma Eser Kütüphanesi, 1694), 228a.

¹²⁴ Dürrihzâde Mehmed Ârif Efendi, *Neticetü'l-fetâvâ*, 96, 97.

olunmaz ise mübâлага ile tazir ider bi'l-esvât, dilerse dârından ihrâc idüb nefy ider dilerse habs dahi ider."¹²⁵

Görüldüğü üzere kadı, kocayı dayak, sürgün, hapis gibi cezalara çarptırabilmekte ama evliliğe son verememektedir. Hanefî mezhebinde ikrahla yaptırılan talâk geçerli olmasına rağmen, kadıya böyle bir yetki tanınmadığı da fetvadan anlaşılmaktadır. Malikî mezhebinden yararlanarak kötü muamele ve geçimsizliğin evliliğe son veren hususlar arasına alınması, ancak Hukuk-ı Aile Kararnamesi ile mümkün olmuştur. Hanefî mezhebine göre bu durumda yapılabilecek olan şey, kocaya yaptırım uygulayarak tutumundan vazgeçirmeye çalışmaktır. Bu bağlamda Ebussuûd Efendî'nin kocasının doğal olmayan ilişki talebiyle muhatap olan bir kadına gösterdiği çözüm oldukça düşündürücüdür:

"Zeyd zevcesi Hind'e daima fiil-i şenî etmeğe mutad olub Hind fiil-i mezburu isbat edüb Zeyd'in elinden halâs olmağa çare olmayacak ne veçhile halas mümkündür?

el-Cevâb: Taâmına zehir katmak caizdir. Ebussuûd"¹²⁶ Bu fetvada dile getirilen hususun hukuk mantığı ve hukuk emniyeti açısından kabulü mümkün değildir. Ancak ilgili fetva bu kabil problemlerde yaşanan bir çaresizliğin, bir tikanmışlığın göstergesi olarak değerlendirilebilir.

Evliliğin sona ermesi konusunun diğer mezheplerin ve müçtehitlerin görüşlerinden de yararlanarak daha kapsamlı bir şekilde düzenlenmesi, ifade edildiği üzere, Hukuk-ı Aile Kararnamesini bekleyecektir.

Sonuç

Tanzimat öncesi dönemde telif edilmiş olan Türkçe fetva mecmualarından hareketle aile hayatıyla ilgili bazı tespitler yapmaya çalıştık. Verilen fetvalar Hanefî fıkıh literatürüne dayanarak verilmiştir. Bunlar arasında -bir kısmına yerinde işaret edildiği üzere- dönemin bakış açısını, zihniyetini yansıtan ve eleştiriye açık olanlar bulunmaktadır. Bu fetvalarda zaman zaman meselenin diyânî yönüne temas edilmekle birlikte, genelde kazâî hükmü açıklanmıştır. Şüphesiz yalnızca kazâî çerçeveye riayetle bir aile hayatı kurulamaz. Sözgelimi Hanefî mezhebine göre bir erkeğin karısının tedavi giderini üstlenmek zorunda olmadığı kazâî bir hükümdür. Ancak eşi hasta olduğunda bu duruma kayıtsız kalan bir erkekle bir aile hayatının sürmesi imkân dâhilinde değildir. Öte yandan erkeğin eşine sevgi ve saygı göstermesini öngören nass-

¹²⁵ *Fetâvâ-yı Akkirmânî* (Yazmalar, 1134), 37a.

¹²⁶ Veli Yeğân, *Mecmua-i Fetâvâ*, (Çorum Hasan Paşa Yazma Eser Kütüphanesi, 1696), 51a.

ları okuyan, duyan, bunun ötesinde insanî değerlerin bilincinde olan hiçbir koca böyle kayıtsız kalmaz. Bu hükümler, deyim yerindeyse şişe taşa çalınıp da taraflar yargı önüne gittiğinde, riayet edilmesi gereken çerçeveyi belirlemek içindir. İlgili hükümlerin önemli bir kısmı da içtihadîdir. Nitekim işaret edildiği üzere, belli konularda fıkıh birikiminde farklı içtihatlar söz konusu olmuştur. Nikâh akdini “mut‘a mülkiyeti” üzerine temellendiren fakîhlerin, ilgili detayları belirlerken de bu bakış açısına riayet ettikleri görülmektedir. Bahsettiğimiz durum da meselenin kazâî yönüyle alakalıdır. Nitekim fıkıh kaynaklarında diyânî yöne işaret edilerek nikâhın dinî ve dünyevî birçok maslahatı gerçekleştiren, kadını korumayı amaçlayan bir akit olduğu da ifade edilmiştir.¹²⁷ Kezâ nikâhın yalnızca cinselliğe indirgenemeyeceği, hayatı paylaşmaya yönelik bir birliktelik olduğu, kadın ve erkeğin nikâh sebebiyle “ahsen-i vücûh ile müçtemian yaşadıkları, bir himaye ve istinatgâh buldukları, bir aile teşkil ettikleri” de dile getirilmiştir.¹²⁸ Dolayısıyla yalnızca bu fetvalardan hareketle ilgili dönemlerin aile yapısı hakkında hüküm vermek yanıltıcı olacaktır. Zira insanlar üzerinde kazâî/hukukî çerçevenin ötesinde diyânî/dinî ve ahlakî sâiklerin, bunların şekillendirdiği zihniyet ve dünya görüşünün önemli bir etkisi vardır. Bir örnek üzerinde meseleyi somutlaştırırsak, Tanzimat döneminde Türkiye’de bulunan batılı müelliflerden M. A. Ubcini, fıkıhın evliliğin sona ermesi ile ilgili hükümlerinin erkek ve kadın arasında bir eşitsizlik oluşturduğunu ileri sürmekle beraber, Türkiye’de müesseselerin örf ve adetler tarafından düzenlenmeleri nedeniyle bu eşitsizliğin günlük hayatta kendisini hissettirmediyini ileri sürmüştür.¹²⁹ Bu bakımdan diyânî ve ahlâkî telakkilerin, örf ve adetlerin pratiğe geçişte kazâî çerçeveyi ciddi oranda revize ettiğini söyleyebiliriz.

Bu bağlamda dikkatten kaçmaması gereken bir husus da fetva ve yorumların, içinden çıktığı vasat ve şartların izini taşıması meselesidir. Bugün yarırdığımız pek çok esas o dönemin insanlarına gayet makul gelebiliyordu. Ancak toplumsal şartlar ve zihniyetin değişmeye başladığı Tanzimat döneminden itibaren birçok mesele tartışılmaya, alternatif arayışlar gündeme gelmeye başlamıştır. Satırlarıma Abdülhak Şinasi Hisar’ın, bu noktayı oldukça etkili bir biçimde anlatan ifadeleriyle son vermek istiyorum:

Büyük bir haksızlık olacak büyük bir yanlışlığa düşmemek için geçmiş zamanın adamlarını bugünkü fikirlerimize, yani bugünkü hayat ile karışmış ve bulanmış fikirlere göre değil, kendi günlerinin fikirlerine, yani o zaman-

¹²⁷ Serahsî, *el-Mebsût*, 4/192, 193.

¹²⁸ Seydişehrî, *Kitâbü’n-nikâh ve’t-talâk*, 142.

¹²⁹ M. A. Ubcini, *Osmanlı’da Modernleşme Sancısı*, çev. Cemal Aydın (İstanbul: 1998), 373.

ki hayat ile karışmış ve bulanmış fikirlere göre muhakeme etmeğe çalışmalıyız. Geçmiş bir zamanı anlamak için belki bize ilmimizden ziyade cehlimiz yardım edebilir. Zira belki bilgiden ziyade bilgisizliğin verdiği sadelik lazım gelir. Eski zaman adamlarının muasırları olabilmek için devirleri hakkındaki cehlimiz kadar devrimiz hakkındaki bilgimizden kurtulmalıyız. Asıl zorluk belki öğrenilmesi lazım gelen şeylerin değil, unutulması gereken şeylerin çokluğundan gelir.¹³⁰

Kaynakça

- Abdülvehhâb eş-Şa'rânî. *Keşfü'l-gumme an cemü'l-ümme*. Beyrut, 2007.
- Âlim b. Alâ. *el-Fetâve't-Tatarhâniyye*. Beyrut: 2005
- Atâî, Nev'îzâde. *Hadâiku'l-Hakâik fi Tekmileti's-Şekâik*. İstanbul, 1989.
- Barkan, Ömer Lütfi. *XV ve XVI ncı asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esas-ları (Kanunlar)*. İstanbul, 1943.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilahât-ı Fikhiyye Kâmusu*. İstanbul, 1950.
- Buhârî. Ebû Abdullâh Muhammed b. İsmâil b. İbrâhîm el-Cu'fî. *Sahîhu'l-Buhârî*. Şam: Dâru İbn Kesîr, 2002.
- Çeşmîzâde, Mehmed Hâlis Efendi. *Hulâsatü'l-ecvibe*. İstanbul, 1325.
- Çorûmî, Ahmed Feyzî. *Fetva Suretleri*. Çorum: Çorum Hasan Paşa Yazma Eser Kütüphanesi, 1674.
- Debbağ-zâde Numan Efendi. *Fetâvâ-yı Nûmaniyye*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, 1080.
- Dürrîzâde Mehmed Ârif Efendi. *Neticetü'l-fetâvâ*. İstanbul, 1265.
- Ebussûd Efendi. "Mârûzât". *Milli Tettebular Mecmuası* 1/2 (Haziran 1331).
- Fâzıl Emir Rûşenî. *Hâşiye ale't-Teshîl*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, 648.
- Gürpınar, Hüseyin Rahmi. "Kocasını Boşayan Hürmüz Hanım". *Kadınlar Vâizi*. İstanbul, 1336.
- Haddâd, Radyüddîn Ebû Bekr b. Ali b. Muhammed. *el-Cevheretü'n-neyyire*. İstanbul, 1321.
- Heyd, Uriel. *Studies in Old Ottoman Criminal Law*. Oxford, 1973.
- Hilmi, Ömer. *Miyâr-ı Adalet*. İstanbul, 1301.
- Hisar, Abdulhak Şinasi. *Boğaziçi Mehtapları*. İstanbul, ts.
- İbn Âbidîn, Muhammed Emin b. Ömer b. Abdülazîz ed-Dımaşki. *Minhatü'l-hâlik*. Beyrut, 1993.
- İbn Âbidîn, Muhammed Emin b. Ömer b. Abdülazîz ed-Dımaşki. *Reddü'l-muhtâr*. Beyrut, 1987.
- İbn Âbidîn, Muhammed Emin b. Ömer b. Abdülazîz ed-Dımaşki. "Şerhu ukûdi resmî'l-müftî". *Mecmûatür'-resâil*. İstanbul, 1325.
- İbnü'l-Esîr, Mecdüddin. *en-Nihâye fi garibi'l-hadîs ve'l-eser*. Beyrut: 2017.
- İbn Kemal Paşa (Kemal Paşa-zâde). *el-İzâh*. Beyrut, 2007.

¹³⁰ Abdulhak Şinasi Hisar, *Boğaziçi Mehtapları* (İstanbul: ts.), 21.

- İbn Kudâme, Ebû Muhammed Muvaffakuddîn Abdullah b. Ahmed b. Muhammed b. Kudâme el-Cemmâfilî el-Makdisî. *el-Muğnî*. Riyad, 1997.
- İbn Nüceym, Zeynüddîn b. İbrâhîm b. Muhammed b. Ebi Bekir el-Mısırî. *el-Bahrü'r-râik*. Beyrut, 1993.
- İbn Nüceym, Zeynüddîn b. İbrâhîm b. Muhammed b. Ebi Bekir el-Mısırî. *Hulâsa-i İbn Nüceym*. çev. Hasan Refet el-İstanbulî. İstanbul, 1289.
- İbnü'l-Bezzâz el-Kerderî. *el-Fetâve'l-Bezzâziyye*. Beyrut, 1986.
- Kâsânî, Alâüddîn Ebû Bekr b. Mes'ûd b. Ahmed. *Bedâiu's-sanâî'*, ts.
- Kemalpaşazâde, Şemseddin Ahmed. *Resâil-i İbn Kemâl*. İstanbul, 1316.
- Kevserî, Muhammed Zahid el-. *Makalâtü'l-Kevserî*. Beyrut: el-Mektebetü't-Tevkîfiyye, 1993.
- M. A. Ubcini. *Osmanlı'da Modernleşme Sancısı*. çev. Cemal Aydın. İstanbul, 1998.
- M. Esad, Kılıcer. "Kemâl Paşa-zâde'nin Aile Hukuku İle İlgili Bazı Fetvaları". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19/1 (1971), 83-95.
- Mehmed Zihni. *Münâkehât ve Mufârakât*. İstanbul, 1324.
- Mevsîlî, Abdullah b. Mahmûd. *el-İhtiyâr*. Beyrut, 1975.
- Molla Fenârî. *Fusûlü'l-bedâî*. İstanbul, 1289.
- Molla Hüsrev, Hüsrev Mehmed Efendi. *Dürrü'l-hükkâm*. İstanbul, 1319.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyn Muslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî. *Sahîh-i Müslim*. Riyad: Dâru't-tayyibe, 2006.
- Nisarî Ali b. Mehmed Efendi. *Fevâidü'l-Aliyye mine'l-mesâilî's-şeriyye*. Çorum: Çorum Hasan Paşa Yazma Eser Kütüphanesi, 1692.
- Okur, Kaşif Hamdi. "İslam Hukukunda Boşama Yemini (Talâka Yemin) Meselesi". *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi* 8/15 (Haziran 2009), 5-30.
- Okur, Kaşif Hamdi. *Fetvada Dil ve Üslup*. Ankara: Anadolu Ay Yayınları, 2. Basım, 2020
- Osmanî, Muhammed Takî el-. *Tekmiletü Fethi'l-mülhim*. Dımaşk, 2006.
- Özen, Şükrü. "Osmanlı Döneminde Fetva Literatürü". *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 3/5 (2005), 249-378.
- Pîr Mehmed Üskûbî. *Fetâvâ-yı Üskûbî*. Çorum: Çorum Hasan Paşa Yazma Eser Kütüphanesi, 1694.
- Sadrüşşerîa. *Şerhu'l-Vikâye*. Amman, 2006.
- Salâhî, Mehmed. *Kâmus-i Osmânî*. İstanbul: 1313.
- Samsunî, Ömer Azmi b. Mehmed. *Îzâhu'l-cinâyât fi ahkami'l-kısa ve'd-diyât*. İstanbul: Uhuvvet Matbbası, 1328.
- Serahsî, Ebû Bekr Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed. *el-Mebsût*. İstanbul, 1983.
- Seydişehrî, Mahmud Esad. *Kitâbü'n-nikâh ve't-talâk*. Dersâdet, 1326.
- Şehid, Ömer b. Abdülaziz el-Hüsam. *Şerhu Edebi'l-kâdî li'l-Hassâf*. Beyrut: 1994
- Şeyh Bedreddin. *Letâifu'l-İşârât Şerhi (et-Teshîl Şerhu Letâifi'l-İşârât)*. ed. Hacı Yunus Apaydın. Ankara, 2012.

Şürünbülâlî, Ebül-İhlâs Hasen b. Ammâr b. Alî eş-Şürünbülâlî el-Vefâî el-Mısırî. *Gunyetü zevi'lahkâm fi buğyeti Düreri'l-hükkâm*. İstanbul, 1319.

Tahtâvî, Ahmed b. Muhammed. *Hâşiyetü't-Tahtâvî ale'd-Dürri'l-muhtâr*. Bulak, 1382.

Veli Yeğân. *Mecmua-i Fetâvâ*. Çorum: Çorum Hasan Paşa Yazma Eser Kütüphanesi, 1696.

Behcetü'l-fetâvâ. İstanbul, 1289.

"Donanma İânesi Zekât Yerine Geçer mi?" *Beyânüllhak* 4/88 (1328 1326).

Fetâvâ-yı Abdurrahîm. Kostantîniyye, 1243.

Fetâvâ-yı Akkirmânî. Ankara: Milli Kütüphane, Yazmalar, 1134.

Fetâvâ-yı Ali Efendi. Dersââdet, 1325.

Fetâvâ-yı Ali Efendi. Dersââdet, 1325.

Fetâvâ-yı Atâiyye. Çorum: Çorum Hasan Paşa Yazma Eser Kütüphanesi, 1648.

Fetâvâ-yı Feyziyye. Dersââdet, 1324.

Fetâvâ-yı Yahyâ. Çorum: Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi, 18483.

İlaveli Mecmua-i Cedîde. İstanbul, 1326.